श्रीमन्महाराज
संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

त्रैमासिकी

सम्पुटम् ५]　　अक्टोबर १९२९　　[सञ्चिका ४

सम्पादकः

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्. ए.,
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु
राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता
१९२९

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

सम्पादकीयसमितिः.

१. श्रीमन्तः वि. सुब्रह्मण्यार्याः, बि.ए. विश्रान्त मैसूरु विश्वविद्यालयाधिकारिणः(रेजिस्ट्रार्)

२. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः, डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः बि.ए., पिएच्. डि., एं. आर्. ए. एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासनविमर्शशाखाध्यक्षाश्च.

३. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

४. धर्माधिकारि महाविद्वान् ब्र. श्री. काशी· शेषवेंकटाचलशास्त्रिणः

५. महामहोपाध्याय पण्डितरत्नं ब्र. श्री लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः, विश्रान्त महापाठशाला विशिष्टाद्वैत वेदान्त प्रधानोपाध्यायाः.

६. महामहोपाध्याय विद्यानिधि ब्र.श्री. विरूपाक्षशास्त्रिणः महापाठशालायामद्वैतवेदान्त प्रधानोपाध्यायाः

७. महाविद्वान् ब्र. के. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महापाठशाला साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एच्. योगनरसिंहार्याः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

९. श्रीमन्तः एच्.एल्. हरियप्पार्याः, एं.ए., महापाठशालोपाध्यायाः

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः! सहृदयाः! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः—संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न ही दृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)

२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.

३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (*3 s.*) प्रापणभृतिः पृथक्

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्.ए.,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः, मैसूरु.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका.

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा.

" कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः "

(ईशोपनिषत्)

सम्पुटम् ५] अक्टोबर्-१९२९ [सञ्चिका-४

करबदरसदृशमखिलं
  भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः
  सा जयति सरस्वती देवी ॥

खिन्नोऽसिमुञ्च शैलं
  बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नवितथबाहुषु
  गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

स जयति हिमकरलेखा
  चकास्ति यस्योमयोत्कया निहिता ।
नयनप्रदीपकज्जल-
  जिघृक्षया शिरसि रजतशुक्तिरिव ॥

(सुबन्धुः)

मनस्तत्त्वम्.

(अनुवृत्तम्)

घ्राणरासनस्पार्शप्रत्यक्षाणि.

घ्राणेन्द्रियं नासाग्रवर्ति । नासाग्रमाच्छादितं चेत् न गन्धज्ञानं जायते । घ्राणपाटवं प्रतिमनुष्यं प्रतिप्राणि च भिद्यते । श्वानः शुनकेनान्येन मृगेणवा यत्र यत्र भूम्यां पादविन्यासः कृतः तं तं प्रदेशमाघ्राय शुनकमृगादिभिः प्राप्तं देशमवगम्य तत्रैव गच्छन्ति । तेच न नीग्रोजातिजनाः शत्रूणां पादविक्षेपेण चिह्नितं प्रदेशमाघ्राय शत्रूणामावासस्थानं उपगच्छन्ति । सूक्ष्मोऽपि गन्धो यथा केषांचिदवगतो भवति तथा नान्येषामेति गन्धवद्वस्तुस्वरूपज्ञानं नैव भवति एवमेव शद्वरसप्रत्यक्षेण शद्वरसजनकवस्तुस्वरूपं नैवविदितं भवति । नापि गन्धोत्पत्तिदिङ्निर्णयो जायते । एवं शब्दरसप्रत्यक्षेण दिङ्निर्णयो न जायते, केषांचिज्जायमानो दिङ्निर्णयः पूर्वानुभूतचाक्षुषस्पार्शप्रत्यक्षबलेनैवेति ज्ञायते । चाक्षुषस्पार्शप्रत्यक्षाणि देशनिर्णयज्ञानजनकानि गन्धरसशब्दज्ञानानि तु न तथेति पाश्चात्यविदुषां सिद्धान्तः । कथं तर्हि पुरातनैरर्जुनादिभिः शब्दवेधः कृतः? एतत्तु जिज्ञास्यम् । रसप्रत्यक्षे रसनोपरिनिहितवस्तूनां मार्दवगुरुत्वपरिमाणादिकं गुणा अपि ज्ञायन्ते । रसज्ञानेन रसवद्ज्ञानं पूर्वानुभूत चाक्षुषस्पार्शप्रत्यक्षबलेनैव जायते । शब्दाज्ञानम्—वायुतरङ्गाः शब्दजनकवस्त्वभिघातोत्पन्नाः कर्णान्तर्गतं मृदङ्गावरणचर्मसदृशं चर्म

आहत्य शब्दज्ञानं उत्पादयन्ति। शब्दो नाकाशगुणः इति पाश्चात्यविद्वद्भिः परीक्ष्य निर्णीतम्। भस्त्रिकासदृशश्वासकोशस्पन्दनजन्याः शब्दाः जृम्भाजन्याः शब्दाः हृत्स्पन्दजन्याश्च शब्दाः आन्तराः कदाचिच्छ्रूयन्ते। शब्दजनका वायुतरङ्गाः समानाकारपरिमाणाश्चेत् आह्लादकराः भवन्ति, वायुतरङ्गा भिन्नभिन्नाकारपरिमाणाश्चेत् विसंवाद्युच्चनीचादिस्वरजनका न श्राव्या भवन्ति। श्राव्यास्स्वराः गानपदवाच्या भवन्ति। उच्चस्वरे तरङ्गा बहवः नीचेऽल्पाः। परमोच्चपरमनीचस्वरयोर्मध्ये अनेके स्वराः मध्यगताः कल्पयितुं शक्याः। स्वरश्रवणेन स्वरोच्चारकमनुष्यज्ञानं अनुभवात् सम्भवति। त्वाचप्रत्यक्षं—त्वग्द्वारा सन्धिबन्धद्वारा मांसलत्वग्द्वारा च स्पर्शप्रत्यक्षं जायते। शरीरे त्वगिन्द्रियपाटवं सर्वत्र नैकरूपं वर्तते। क्वचिद्देशे पटु क्वचिन्मन्दं त्वाचज्ञानं भवति। स्वशरीरान्यशरीरज्ञानं अनुभूतचाक्षुषप्रत्यक्षबलाज्जायते। केवलं त्वगिन्द्रियेण वस्तुमृदुत्वादिज्ञानमिव वस्तुरूपज्ञानमपि न सम्भवति। त्वग्द्वारा देहावयवभ्रमणं ज्ञातुं शक्यते। त्वाचज्ञानेन देशनिर्धारणं न कर्तुं शक्यते। गुरु वस्तु हस्ताभ्यामुत्थापितं चेत् तदा गुरुत्वप्रतीत्या साकं उच्छ्वासाधिक्यं उरस्स्थलोन्नतिः बाह्वोरुन्नमनं—इत्यादिप्रतीतिः जायते। मृदुवस्तुस्पर्शानन्तरं कठिनवस्तुस्पर्शे कृते कठिनं कठिनतरमिव ज्ञायते। शीतोष्णज्ञानमपि शरीरे भिन्नभिन्नप्रदेशे भिन्नभिन्नप्रमाणमवगम्यते। एकविधा अपि शब्दादयः अनेकैर्मनुष्यैरेकधा यथास्थिति न ज्ञायन्ते। एतादृशभेदे तत्तदीयेन्द्रियसौष्ठवे तारतम्यमेव कारणम्। केचन रूपान्धा अपि वर्तन्ते। केचन नीलान्धाः केचन पीतान्धाः इति रूपप्रतिपत्तौ भूयान्भेदो वर्तते। स्वरज्ञाने केचन स्वरेषु तारतम्यमवगन्तुं न शक्नुवन्ति॥

किं च गन्धरसादीनामौत्कट्यं तत्तत्प्रतीतिप्रतिबन्धकमिति ज्ञायते। अत्युत्कटो गन्धः रसो वा नावगम्यते। किं च उत्कटरसाद्यास्वादनेन रसनेन्द्रियस्य मन्दता भवति। इत्थमेव उत्कटविषयानुभवेन तत्तादिन्द्रियमान्द्यं सम्भवतीति ज्ञायते। किं च अतिमधुरो रसः मधुर इव नावगम्यते। अत्युच्चस्स्वरः स्वसौन्दर्यं जहाति।

धारणाशक्तिः

सर्वं प्रत्यक्षज्ञानं स्मृतिशबलितमेव वर्तते इत्युक्तम्। स्मृतिश्च धारणाशक्तिं विना न प्रभवति। सा शक्ति स्सर्वेषामपि नैकरूपा वर्तते। केषां चित्तीव्रा। केषां चिन्मन्दा अपरेषा न्नातितीव्रा नातिमन्दाऽपीति प्रतिमनुष्यं धारणाशक्तिः भिद्यते। अग्निचूर्णो हि गन्धकादिवस्तुत्रयसंयोगेन क्रियते। कश्चन सैनिकः अनेकवारमुपदिष्टोऽपि तेषु त्रिषु वस्तुषु वस्तुद्वयमात्रमेव स्मर्तुं नाम्ना निर्देष्टुं च समर्थोऽभवत्। नैकदा वस्तुत्रयमपि स्मर्तुं सोऽशक्नोत्।

अनेकेषु वस्तुषु बहिरिन्द्रियाणां विषयीभूतेष्वपि प्रायेण द्रष्टा पञ्च षड्वाऽवधारयितुं शक्नोति। षोडशेभ्योधिकान् विछिन्नशब्दान्न कोऽप्यवधारयितुं शक्नोति। त्वचा नाष्टाभ्योऽधिकान्विषयानवगन्तुं शक्नोति—इत्यवधारणाशक्तिरिन्द्रियपाटवं च प्रतिमनुष्यं भिद्यते।

स्मृतिः ऊहा च.

स्मृत्यूहौ ज्ञानभेदौ। पूर्वानुभूतं यद्भाति पूर्वानुभूतत्वेन सा स्मृतिः। इदमित्थं कृतं चेत्सुन्दरमिति यन्मनसा कल्प्यते तादृशकल्पनासाधनज्ञानं ऊह इति स्मृत्यूहयोः भेदः। चिन्तानन्तरं स्मृतिरुत्पद्यते। स्मृत्यनन्तरं ऊहः जायते। धारणाशक्तिः स्मृतेः कारणम्। धारणाशक्तौ जनानां भूयान्भेदो वर्तते। अन्यूनानतिरिक्तं विषयस्मरणं

धारणाबलाज्जायते । स्मृत्या भूतवर्तमानयोरेकीकरणं निष्पाद्यते । यद्य-त्स्वसुखदं तत्तद्धार्यते स्मर्यते च । स्मृतिरेव "सोऽयम्" इति प्रत्यभिज्ञारूपेण परिणमति । भूयोभूयोदर्शनश्रवणादिना धारणापाटवं स्मृतिनैपुण्यं च प्रादुर्भवतः । स्मृतविषयान् नानाप्रकारेण सन्निवेश्य चित्रकारः चित्रपटमिव ऊहः विषयवैचित्र्येण नवनवविषयविशेषान् सृजति । नात्र विषयाः कल्पिता भवन्ति किं तु अनुभूतानामेव विषयाणां संयोगविभागकल्पना चातुर्यमेव ऊहेन प्रदर्श्यते ; यथा काळिदासादयः शाकुन्तलादिनाटकसन्दर्भेषु ऊहशक्तिं प्रदर्शयन्ति तथा शिल्पिनोऽपि वस्तूनामवयवसन्निवेशकल्पनाचातुरीं प्रदर्शयन्ति ।

एवमेव गणितशास्त्ररचनायां तत्वबोधकशास्त्ररचनायां च ऊह-शक्तिप्रदर्शनं विचक्षणैः कृतं बाढं दृश्यते ।

भावाः.

रागः क्रोधः द्वेषः भयं शकिः हर्षः आश्चर्यं मात्सर्यं मैत्री करुणा— इत्यादयो मनोऽवस्थाविशेषाः इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्याः भरत-खण्डीयैरालङ्कारिकैः स्पष्टं विशदीकृता एव । सुखं दुःखमिति द्वावेव भावाविति केचन वदन्ति । ताभ्यामन्ये आश्चर्याद्भुतभयशोकशान्त्या-दयो भावा अनेके वर्तन्ते इत्यपरे वदन्ति । शृङ्गारादिनवस्थायिभावाः तदुद्दीपकाः तदालम्बनाश्च विभावनामका भावाः तत्सहकारिणो भावाः व्यभिचारिभावव्यपदेश्याः तत्कार्यभूता अनुभावास्सात्विकभावाश्च स्पष्टं आलङ्कारिकग्रन्थेषु वर्णिता इति न तद्विषयचर्चाऽत्रक्रियते ।

भावाश्चतुर्धा वर्तन्ते (१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्याः (२) मानसिकाः बौद्धाः (३) आलङ्कारिकाः (४) धर्माधर्मविषयकाश्चेति ॥

(१) शब्दादिविषयेषु सुखदुःखानुभवेन यदा रागद्वेषादयो जायन्ते

ते भावा इन्द्रियार्थसन्निकर्षजा इति व्यवह्रियन्ते मनोऽव्यग्रताबाधकाः भावाः दुःखदा एव । विषयसन्निकर्षे रागाद्यौत्कट्यं दुःखदम् । रूपरसादिषूद्भूतत्वं केषां चिद्दुःखदम् । अन्येषां सुखदम् । रक्त-दर्शनेन केषां चित् दुःखम् । प्राणिहिंसादर्शने केषां चिन्मू-र्च्छैव जायते । सुखदुःखादिवेदनाः आरोहावरोहौ कुर्वाणा अनु-भूयन्ते । एकक्षणे तीव्रतरा बाधा द्वितीयक्षणे सह्या तृतीयक्षणे असह्या इत्यारोहावरोहौ दृश्येते । अतिहर्षः अत्याशा अतिकामः अतिक्रोधः अतिभयं—चेत्यादय उत्कटतमा भावाः स्वाश्रयनाशका भवन्ति कदा चित्स्वयमपि नश्यन्ति ।

(१) भावानुभवे क्रमः आनन्ददः भवति—यथा नृत्यादिकम् । विषयभानं पुनः पुनः क्रमेणावृत्तं चेदानन्ददं भवति । हठाद्विषयभेद-भानं दुःखदम् । विषयवैचित्र्यं च सुखदम् । एकैकोऽपि भावः शिर-स्थास्सर्वा नाडिका उपजीव्य प्रभवति । पुनः पुनरभ्यस्ता भावा मृग-याद्यासक्तय इव व्यसनानि भवन्ति । तीव्रताशून्या भावा अभिप्राया इत्युच्यन्ते ।

(२) बौद्धा बुद्धिगता भावाः विद्याविषयकाः । केचिद्गणिते रमन्ते । केचित्काव्ये केचिद्भौतिकादिशास्त्रे इति बौद्धभावभेदाः ।

(३) किं वा सहृदयहृदयाह्लादकरमिति जिज्ञासन्तो जनाः चित्ररचनायां नाटकादिरचनायां प्रवर्तन्ते ।

(४) केचिद्धर्माधर्मचिन्तकाः किं सत्कार्यं किं वा दुष्टमिति जिज्ञासन्ते ।

इति विषयाभिलाषेण वा, विद्याभिलाषेण वा सौन्दर्याह्लादानन्दा-भिलाषेण वा धर्माधर्मतत्वाभिलाषेण वा जनाः स्वाभिरुच्यनुसारेण भावविवशा भवन्ति ॥

मेयजिज्ञासा.

चाक्षुषादि पञ्चप्रत्यक्षज्ञानानि मानसज्ञानेन षड्विधानि प्रत्यक्षज्ञानानि विवृतानि । तादृशषड्विधज्ञानानां करणानि चक्षुरादीनि पञ्चबहिरिन्द्रियाणि मनसा सह षट्सम्पद्यन्ते । एतादृशप्रत्यक्षज्ञानैः शब्दादयः विषयाः प्रत्यक्षीकृताः जातिरूपाः पदवाच्या भवन्ति । रूपमिति पदं रूपसामान्यं बोधयति । एवं रसः रससामान्यं व्यनक्ति । शब्दः शब्दसामान्यम् । तदित्थं नामवाचकानि सर्वाण्यपि पदानि तत्तन्नामवाच्यजातिद्योतनद्वारा व्यक्तीरपि बोधयन्ति । एवं गुणवाचकानि क्रियावाचकान्यपि तत्तद्गुणत्वरूपजातिद्योतनद्वारा तत्तत्क्रियासामान्यद्योतनद्वारा विशेषगुणव्यक्तीः विभिन्नक्रियास्वरूपाणि च बोधयन्ति । इत्थं प्रत्यक्षगोचराः विषयाः गणशो विभज्य प्राणिवर्गः, सस्यवर्गः, औषधिवर्गः, चेतनवर्गः, अचेतनवर्गः, पाषाणवर्गः, अब्वर्गः, तैजसवर्गः, इत्यादिरीत्या जातिविभागः कृतो दृश्यते ॥

प्रतिव्यक्ति ये गुणा धर्मा वा दृश्यन्ते ते तज्जातावपि वर्तन्ते इति व्याप्तिं गृहीत्वा प्रत्येकं व्यक्तीनां सर्वासां दर्शनाभावेऽपि सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सादृश्येन वा सर्वास्वपि व्यक्तिषु ते धर्माः वर्तन्ते इत्यनुमितं आसीदिति ज्ञायते । तदित्थं देवदत्तादिचेतनेषु सुखदुःखाद्यनुभवं दृष्ट्वा यच्चेतनं तत्सुखदुःखाद्याश्रयभूतमिति यच्चाचेतनं तत्सुखदुःखाद्यनुभूतिविरहमित्येवं पुरातनैर्निष्कर्षः कृतो वर्तते किं च आत्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयो वा उत बुद्धिः तदाश्रयभूता वा इति सन्देहे साङ्ख्याः बुद्धिं कर्तृत्वाद्याश्रयभूतेति वदन्ति । तदपरे न सहन्ते । व्याप्तिज्ञानं ह्यनुमितिकरणम् । मनस्तत्वपरीक्षायां कृतायां व्याप्तिज्ञानमेव न प्रमेति ज्ञायते । भूयोदर्शनेन हि व्याप्तिः गृहीता । न तु सर्वासां व्यक्तीनां दर्शनेन ।

सर्वा अपि व्यक्तयः दुर्दर्शा एव। उदकेन विना ये म्लायन्ते ते प्राणिन इत्येकं व्याप्तिज्ञानम्। तदिदं व्याप्तिज्ञानं न सर्वान्प्राणिनो जलाभावेन म्लायमानान्दृष्ट्वा गृहीतम्। किं तु कांश्चिदेव सन्निहितान्। उदकेन विनाऽप्यम्लायमाना लतादिरूपाः प्राणिनः केवलसिकतामयदेशेषु दृश्यन्ते।

तदित्थं भूयोदर्शनेन गृहीतं व्याप्तिज्ञानं प्रमेति वक्तुं को वा शक्नुयात्? सुखदुःखाद्याश्रयाः चेतना इति व्याप्तेः विरुद्धाः सुखदुःखाद्यनाश्रयाश्चेतना न सन्तीति कथं वा जनो निश्चिनुयात्? कालक्रमेण जनः सुखदुःखाद्यनाश्रयान् चेतनान् उपलभेत। इति पाश्चात्या विद्वांसः वदन्ति। प्रत्यक्षज्ञानं व्याख्यानमिव क्वचित्सत्यम्। क्व चिद्भ्रान्तम्। क्व चित्सत्यासत्यमिश्रमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम्। तदित्थं प्रत्यक्षज्ञानेऽश्रद्धेये सति तन्मूलकं व्याप्तिज्ञानं कथं वा प्रमाणं स्यादिति प्रमाणप्रामाण्ये सन्दिहन्ति। एतादृशसान्दिग्धप्रामाण्येन प्रमाणेन विरचितानि शास्त्राणि कथं वा श्रद्धेयानि स्युः? इति पुरातनानि धर्मशास्त्राध्यात्मशास्त्राणि सर्वाण्यप्रमाणानीति च वदन्ति[1]॥

विषयप्रत्ययाः.

चाक्षुषा श्श्रौत्राः घ्राणाः त्वाचा रासनाश्च प्रत्यया शबलिता मनसि वर्तन्ते। यदा ते वर्षानन्तरं वर्षद्वयानन्तरं वा स्मर्यन्ते तदा ते मनस्युद्भृताः प्रतीयन्ते। अत्र तावदियान्भेदो दृश्यते—यथा ते पूर्वं स्फुटं अनुभूतास्तथा ते न प्रतीयन्ते किं तु किं चिन्म्लाना इव भान्ति। एते प्रत्ययाः विषयप्रतिकृतय इति पाश्चात्यै र्विद्वद्भिरभिधीयन्ते। यद्यपि साकारस्थूलवस्तूनामिव गन्धादीनां गुणानां प्रति-

[1] अत्र पाश्चात्यैः अन्यानि उदाहरणानि दत्तानि। तानि भरतखण्डे अप्रसिद्धानीति भरतखण्डे प्रसिद्धानि उदाहरणानि दत्तानि॥

कृतयो न मनसि रच्यन्ते । तथाप्यनुभूतगन्धादिगुणानां स्मर्यमाण-गन्धादिगुणानां च किंचित्साम्यं वर्तत इति स्मृतिविषया स्सर्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयप्रतिकृतय इत्यभिधीयन्ते ॥

मनोऽव्यग्रतां विनानुभूताः विषयाः कालानन्तरं म्लाना भूत्वा स्मृतिपथं नारोहन्ति । गुरुत्वप्रत्ययाः दशविनाडिकानन्तरं न स्मर्यन्ते । निरर्थकशब्दजालश्रवणं न मासोत्तरं स्मृतिपथमारोहति । केषां चिन्म-नोऽव्यग्रताबलादनुभूता विषया यथापूर्वमिव स्मृतिपथमारोहन्तीति ज्ञायते । प्रत्ययाः प्रत्ययान्तरसूचका अपि सन्ति । यत्र प्रत्यययोः कार्यकारणभावः संज्ञासंज्ञिभावः अवयवावयविभावः आधाराधेयभाव इत्यादयस्सम्बन्धा वर्तन्ते ते प्रत्ययास्सर्वेऽपि मनस्युद्भूता भवन्ति । अत्र द्रष्टृस्वभावः दृश्यवैशद्यमपि कारणं भवति ।

पदार्थः वाक्यार्थश्च.

जातानां बालानां नामकरणं कृत्वा जनाः तत्तन्नाम्ना तांस्ता-न्बालानाह्वयन्ति । तथा प्रत्ययानामपि पुरैव नामानि दत्तानि वर्तन्ते । तथा च केषां चित्प्रत्ययानां रूपमिति अन्येषां घटः इति अपरेषां वट इति प्रतिप्रत्ययं अभिधाशब्दः कल्पितो वर्तते । अत्र बालनाम-धेयप्रत्ययनामधेययोरियान्विशेषः—मनुष्यनामधेयं एकमेव मनुष्यं बोधयति यथा देवदत्त इति देवदत्तमेकमेव । प्रत्ययाभिधानन्तु प्रत्य-यविषयीभूतवस्तुसामान्यं बोधयति—यथा रूपमिति शुक्लरक्तपीतहरि-तकपिशादीन् सर्वान्बोधयति । शुक्लरूपमिति नानावस्तुगतं शुक्लरूपं बोधयति । तदित्थं प्रत्यया जातिं बोधयन्तः एकैकव्यक्तिमपि तत्त-ज्जातीयामवगमयन्ति । प्रत्ययाभिधानान्येव पदानि । अतः पदार्थाः प्रत्ययाः भवन्ति । योग्यतामनुसृत्य क्रियासमभिव्याहारेण पदानां सम्मेलनं वाक्यम् । तस्य अर्थः वाक्यार्थः । यथा "वह्निर्दहति" इति.

प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरमेव प्रत्ययानां नामानि दत्तानि। न तु पदानुरोधेन प्रत्ययानामुत्पत्तिः। यदा कश्चन जनः अनेकस्थलेषु गजं दृष्ट्वा "कोऽयं मृगः मयादण्डकारण्ये दृष्टः; तदनन्तरं जयपुरे तत्सदृशोऽन्यो दृष्टः। तदनन्तरं बहुषु प्रदेशेषु तत्सदृशा मृगा गणशो दृष्टाः" इत्यपरं पौरं पृच्छति स पौरः "अस्य मृगस्य गज इति नामेति वदति। तथोक्तस्य ग्राम्यः जनः गजजातिं ज्ञात्वा गजशब्दं जातौ शक्तं व्यक्तौ च शक्तं बुद्ध्वा गजपदप्रयोगं करोति। तदित्थं नामवाचकादिशब्दोत्पत्तौ नामवाचकादिबोधितार्थसामान्यज्ञानं कारणमिति स्पष्टं ज्ञायते। काचन फ्रेंच्देश्या वनिता स्वसुतया वर्षद्वयवयस्कया "गुप्तान्वेषणं" नाम क्रीडनकं क्रीडमाना अवर्तत। सा सुता गुप्तान्वेषणं "कौकौ" इत्याभिदधे। "तत् दहति" इत्यर्थे "क ब्रूले" इत्युच्चचार। कदा चित्क्रीडाकाले सूर्योऽस्तमगात्। तदानीं सा बाला "गुप्तान्वेषणं सख्यः कुर्वन्त्विति सूर्य आत्मानं गूहते स्म" इत्यर्थे "कौकौ कब्रूऌे" इति अस्तं गच्छन्तं सूर्यं निर्दिशन्ती उच्चचार। अत्र सूर्यास्तं स्वीयगूहनमिवेति सादृश्यज्ञानेन तत्र कौकौशब्दं सा प्रायुङ्क्त॥

शालम्.

विषयज्ञानोत्तरकाले इच्छा अङ्कुरति। उत्कटेच्छया यत्ने मनः प्रवर्तते। ज्ञानेच्छाकृतयः क्रमेण प्रादुर्भवन्तीति तार्किका वदन्ति। इच्छाभावेऽपि कदाचित्कृतिर्दृश्यते। इच्छां विनैव देहावयवा कदाचिच्चलन्ति। निद्राणोऽपि मनुष्यः मुखोपरि मक्षिकादिस्पर्शमनुभवन् हस्तविधूननेन मक्षिकानपसारयति। नेयमपसारणक्रिया ज्ञानपूर्विका। इन्द्रियार्थसान्निकर्षाच्छिरसि जाता दुःखानुभवधारा सर्वं देहमाप्लाव्येच्छां विनाऽपि तत्तदवयवान् यथास्वभावं चालयति। शिशवः

स्वहस्तपादान् बहुधा चालयन्ति। नात्रेच्छा कारणम्। गन्धानुभवेन नासिकाग्रविकृतिः प्रभाप्रत्यक्षेण शिरसः पार्श्वापवर्तनं शब्दश्रवणेन हठाच्छिरसो वल्गनं चेच्छां विनैव सम्भवति। एवं सुखदुःखान्यतरवेदनाऽपि यत्र यत्र देहे सुखप्रतीतिः दुःखप्रतीतिर्वा भवति तत्तदवयवं चालयति। प्रकृतिसिद्धं किंचिच्चलनं प्रतिप्राणि नियतं वर्तते। पदार्थबोधजनितानि देहावयवचालनानि सर्वेषामनुभूतपूर्वाण्येव। बालैः अनुकरणचालनानि भूयो भूयः क्रियन्ते॥

इच्छापूर्विकाः कृतयः फलेच्छया जायन्ते। अनेकेषु फलेषु दृश्यमानेषु यत्रेप्सा गरिष्ठा तत्र प्रवृत्तिर्जायते। केषां चिदिच्छा पशूनामिव केवलं रागवशात्स्वैरिणीव प्रवर्तते। अन्येषां विजितकामक्रोधादीनामिच्छा नियन्त्रिता प्रवर्तते। स्वैरेच्छा पशुप्रवृत्तिसमानप्रवृत्तिजननी। धर्माधर्मविवेकपूर्विकां प्रवृत्तिं यत्रेच्छा जनयति, तादृशप्रवृत्तिः सतां प्रवृत्तिरित्युच्यते॥

पुनःपुनः क्रियमाणा प्रवृत्तिः शीलमित्युच्यते। प्रवृत्त्यां दुष्टायां दौश्शील्यमिति प्रवृत्त्यां साध्व्यां सौशील्यमिति च जना व्यवहरन्ति। के चन मैत्रीशीलाः; केचन परदुःखप्रहाणशीलाः; केचन परोपकारशीलाः; केचनौदार्यशीलाः; केचन सत्यशीलाः; केचन धर्माचरणशीलाः; केचन विद्याविनोदशीलाः;—एतादृशास्सर्वेऽपि सौशील्यभाज इत्यभिधीयन्ते। केचन परदुःखजननशीलाः; केचन कलहोत्पादनशीलाः; केचन अन्यदुःखोत्पादनपूर्वकात्मसन्तोषसम्पादनशीलाः इति बहुविधा दुश्शीला जना वर्तन्ते। नाटकादिषु नायकनायिकानां सौशील्यमिव दौश्शील्यमपि चमत्कृतिजनकं भवति। सौशील्यदौश्शील्ये यथावद्वर्णितं वा नवेति परीक्षणीयम्॥

रसिकारसिकदीनदान्तशान्तक्रुद्धहिंस्रप्रकृतीनां कथं तादृश-

शीलान्युत्पन्नानीति कारणविवेकः नाद्याप्यवगतः । केचन प्रकृत्यैव वितण्डावादिनः, केचन विरुद्धवादिनः ; केचन आत्मश्लाघनतत्पराः केचन बहुभाषिणः, केचन मितभाषिण इति वैचित्र्यं सर्वेषां विदितमेव ॥

स्त्रीपुरुषभावाः.

स्त्रीपुरुषयो शिरोगुरुत्वं १.२७२: १.४२४ सङ्ख्यावैषम्य सदृशं वर्तते । स्त्रीणां नाडीस्पन्दः अधिकः पुरुषाणामल्पः । स्त्रीणां रक्तं श्वेतं न्यूनं च । स्त्रियोऽत्यधिकचपलचित्ताः । स्त्रीणां भावविकाराः क्षणिकाः । स्त्रियः पुरुषेभ्योऽप्यधिकतरमास्तिकमतयः । वयोभेदेन च भावविकाराः जनेषु भिद्यन्ते । बालस्तावत्क्रीडासक्तः तरुणस्तावत्तरुणीसक्तः । वृद्धस्तावच्चिन्तासक्तः परेब्रह्मणि कोऽपिनसक्तः॥ इति शङ्करभगवत्पादानां सूक्तिरेनमेवार्थं द्रढयति ।

मनुष्येष्वपि देशवर्णादिभेदेन शीलरूपेण परिणता भावविकाराः भिद्यन्ये । चिनाः महम्मदीयाश्च शीले भरतखण्डीयेभ्यो भिद्यन्ते । सर्वेऽपि प्राच्याः पाश्चात्येभ्यश्शीले भिद्यन्ते । पश्चात्याः कार्यादक्षाः प्रयोगनिपुणाः शिल्पकुशलाः । प्राच्याः ऊहाप्रगल्भाः परलोकपरतत्वविमर्शकाः त्यक्तशिल्पाः । महम्मदीयाः कोपप्रकृतयः युयुत्सवः । भरतखण्डीयाः शान्तिप्रकृतयः युद्धभीताः । इत्यादिभेदाः ज्ञातपूर्वा एव ।

खगोलशास्त्रादिषु यथा ग्रहगतिगणितं नियतं वर्तते न तथा मनस्तत्वशास्त्रे मनोव्यापृतिर्नियता वर्तते । तथापि सर्वत्रापि जनतायां मनस्समानवृत्ति दृश्यते । मनोवृत्त्याः विच्छित्तिर्नैवास्ति । आबाल्यादा च मरणान्मनोवृत्तिरविच्छिन्नप्रवाहा वर्तते । शब्दादिविषयावगमः सर्वदा जनस्य भवत्येव । शब्दादिविषयज्ञानानि परस्पर-

साकाङ्क्षाणि परस्पराविकृतिजनकानि च । तेषु ज्ञानेषु नैकमप्यन्यामिश्रं स्वतन्त्रं प्रवर्तते । विषयसम्बन्धेन ज्ञाने भेदः । विषयविगळितं ज्ञानमेकाकारं वर्तते । तच्चाद्वयमविकृतं च वर्तते । क्षणिकाचित्तानामपि ज्ञाने क्षणिकतैव प्रकृत्या दृश्यते । तथा क्षणिकताबीजरूपविषयसम्बन्धाविगळितं चेत् तेषां ज्ञानमेकाकारमेव ।

ज्ञानधारा फलोद्देशेन प्रवर्तमानेव ज्ञायते । ज्ञानं स्वतन्त्रं निरभिसन्धि यतमानं वर्तते ।

आर्. शामशास्त्री.

विशिष्टाद्वैतम्.

(अनुवृत्तम्)

अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति
प्रत्यग्गुणेति भगवानपि भाष्यकारः ।
आह स्म यत्तदिह निर्गुणवस्तुवादे
संगच्छते न तु पुनस्सगुणप्रवादे ॥ २२१

अद्वैतमेव ब्रह्मनन्दिग्रन्थे विवक्षितं, न परिणामादित्येतत् तद्भाष्यकृद्द्रमिडाचार्यवचनादवसीयते इत्याह — अन्तर्गुणेति ॥

अनेन संक्षेपशारीरकप्रबन्धेन वाक्यकारो ब्रह्मनन्दी आत्रेयवंश्यः तदीयवाक्यग्रन्थस्य भाष्यकारः द्रमिडाचार्यः । वाक्यभाष्यादिकं छान्दोग्योपनिषदा विवेति स्पष्टं प्रतिपादितं भवति ॥

भर्तृप्रपंचस्तु स्वाभाविकभेदाभेदवादीति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये श्रीशाङ्करे स्पष्टम् । ब्रह्मदत्तस्तु जीवानामुत्पत्तिवादीति सर्वार्थसिद्ध्यादिषु स्पष्टम् । स च पूर्वमीमांसाया अपि वृत्तिकार इति तन्मतं बहुशः श्लोकवार्तिके कुमारिलेन दूषितमवगम्यते । भेदाभेदवादोऽपि कुमारिलेन नामानुल्लिख्य दूषितोऽस्ति । भर्तृहरिस्तु वाक्यपदीये शब्दाद्वैतं स्थापितवान् । तदीयो वेदान्तप्रबन्धः न क्वापि समुद्धृतोऽस्ति ॥

भास्करभाष्यं सम्यगुपलभ्यते । तत्रोल्लिखितं छान्दोग्यभाष्यं गीताभाष्यादिकं च लुप्तप्रायमिति जानीमः । तदेतद्भास्करभाष्यं श्रीवाचस्पतिमिश्रीयभामतीप्रबन्धात् प्राचीनं, यतः तदीयानि वाक्यानि

भामत्यामुदाहृतानि बहून्युपलभ्यन्ते । इदमेकमुदाहरणं—तत्र २०८ पुटे परिदृश्यमानं—"भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं तु तथाऽस्तुते" इति वचनं ३-४-२६ सूत्रे भामत्यां धृतमुपलभ्यते । एवमादिना कारणेन श्रीशांकरब्रह्मसूत्रभाष्यस्यातिसन्निहितमिदमिति स्फुटम् ॥

तत्रेदमवधारणीयं—८५ पुटे "सूत्रकारः श्रुत्यनुकारी परिणामपक्षं सूत्रयांबभूव । अयमेव छान्दोग्ये वाक्यकारवृत्तिकाराभ्यां संप्रदायतस्समाश्रितः । तथा च वाक्यं—"परिणामस्तु स्याद्दध्यादिवत्" इति पाठो दृश्यते ॥

भामत्यां तु १-४-२७ सू ॥ "परिणामात् । योनिश्च हि गीयते । इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेण । अपि तु यथा सर्पस्य उपादानं रज्जुः एवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम्" इत्यस्ति ॥

अत्र कल्पतरुः—"भास्करस्त्विह बभ्राम योनिरिति परिणामादिति सूत्रनिर्देशात् छान्धोग्यवाक्यकारेण ब्रह्मनन्दिना "परिणामस्तु स्यात्" इत्यभिधानाच्च परिणामवादः वृद्धसम्मत इतितं प्रतिबोधयति—इयं चेति ॥ ब्रह्मनन्दिना हि "नासतोऽनिनिष्पाद्यत्वात् । प्रवृत्यानर्थक्यं तु सत्त्वाविशेषात्" इति सदसत्पक्षप्रतिक्षेपेण पूर्वपक्षमादर्श्य "न—संव्यवहारमात्रत्वात्" इत्यनिर्वचनीयता सिद्धान्तिता । परिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामाभिप्रायः । सूत्रं त्वेतदभिप्रायमेवेत्यर्थः ॥ इति ॥

अनेन संदर्भेण वाक्यकारं तद्भाष्यकारं च सर्वेऽपि बादरायणमिव स्ववशीकृत्य प्रमाणीकुर्वन्तीति विजानीमः ॥ तत्र—

भास्करभाष्योदाहृतं "परिणामस्तु स्याद्दध्यादिवत्" इत्यत्र वाक्ये "दध्यादिवत्" इत्यंशस्योदाहरणं कल्पतरुकारैर्न कृतम् । तत्र किंस्यात्कारणमिति विमृशन्तु विपश्चितः ॥

अत्रेदं बोध्यम्—१-४-२६ श्री शांकरसूत्रभाष्ये—"तदात्मानं स्वयमकुरुत इत्यात्मनः कर्तृत्वं कर्मत्वं च दर्शयति । आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । परिणामादिति ब्रूमः" इति ॥

तथा २-१-१४ । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्याय हि कार्यप्रपञ्चं पारिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यतीति । इति दृश्यते । ततश्च परिणामपक्षोऽपि व्यवहारदृष्ट्या सूत्रकृदभिप्रेत इति भाष्यकार एव प्राह । एवं सति भामत्यामुक्तं "इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणेति" वाक्यं अप्रकृतमिति परे प्राहुरिति ॥

एतानि वृत्तिग्रन्थवाक्यानि.

१. जिज्ञासाधिकरणे—वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति ॥

२. जिज्ञासाधिकरणे—संहितमेतच्छरीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति ॥

३. ईक्षत्यधिकरणे—सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति सम्पत्त्यसम्पत्तिभ्यामेतदध्यवसयिते । प्रज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति चाहेति ॥ [एतत् ब्रह्मकारणत्वम्].

४. सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणे—सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्म ईशः ॥

५. भूमाधिकरणे—भूमात्वेवेति भूमा ब्रह्म नामादि परम्परया आत्मन ऊर्ध्वमस्योपदेशादिति ॥

६. मध्वधिकरणे—अस्ति हि मध्वादिषु सम्भवः, ब्रह्मण एव सर्वत्र निचाय्यत्वादिति ॥

७. जगद्व्यापारवर्जाधिकरणे—जगद्व्यापारवर्जं समानो ज्योतिषेति ॥

एतानि वाक्यवाक्यानि.

१. जिज्ञासाधिकरणे—वेदनमुपासनंस्यात् तद्विषये श्रवणात् । सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवत् । सिद्धं तूपासनशब्दात् । उपासनं स्याद्ध्रुवानुस्मृतिः । दर्शनान्निर्वचनाच्च ॥

२. तल्लब्धिः विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्च । जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेकः । विमोकः कामानाभिष्वङ्गः । आरम्भणसंशीलनं पुनःपुनरभ्यासः । पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितःक्रिया । सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानि । देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यं अभास्वरत्वं मनसोऽवसादः । तद्विपर्यजा तुष्टिरुद्धर्षः ॥

३. पुराणघट्टे युक्तं तद्गुणकोपासनात् ॥

४. वेदार्थसङ्ग्रहे १७२—तस्मिन् यदन्तरिति कामव्यपदेशः ॥

५. आत्मेत्येव १७६ तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पत्तेः ॥

६. हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति प्राज्ञस्सर्वान्तरस्स्यात् । लोककामोपदेशात् । तथोदयात्पाप्मनामिति । स्यात्तद्रूपं कृतकं, अनुग्रहार्थं तत् चेतनानामैश्वर्यात् । रूपं वातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षानिर्देशात् । [यदा-

त्मको भगवान् तदात्मिका भगवतो व्यक्तिः] इत्यधिकं मुण्डकभाष्ये ॥

७. हिरण्मय इति रूपसामान्यात् चन्द्रमुखवत् ॥ [रूपमौज्ज्वल्यमिति तात्पर्यदीपिका] ॥

८. आदित्याक्षिप्तं वा श्रीमत्त्वात् (कप्यासवाक्यार्थे) वेदार्थसंग्रहः ॥

९. श्रुतप्रकाशिका—२य मङ्गळपद्ये—उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषत् । गहने ह्ययं विद्या सन्निविष्टेति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम् । गहने ब्रह्मण्युपनिषण्णेति तद्विषया वामनटीका ॥

१०. नासतोऽनिष्पाद्यत्वात्। प्रवृत्त्यानर्थक्यं तु सत्त्वाविशेषात् । न संव्यवहारमात्रत्वात् ॥ संक्षेपशा ॥

११. परिणामस्तुस्याद्दध्यादिवत् ॥ भास्करभा ॥

एतानि—द्रमिडभाष्यवाक्यानि.

१. श्रुतप्रकाशिका—१मश्लोके-नमः प्रवरगुणैकास्पदायास्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटानिगूढाविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे नमोस्त्वाचार्येभ्यः" इति ॥

२. श्रीभाष्ये लघुसिद्धान्ते—निर्वचनं स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण—सदा तद्भावभावित इति । अत्र श्रुतप्रकाशिका—पूर्वोपात्तनिर्वचनान्यपि द्रमिडभाष्योक्तानीति ज्ञायते । इति ॥ अत्र तत्त्वटीकाच—अत्र भाष्यकारो ब्रह्मनन्दिवाक्यव्याख्याता द्रमिडाचार्यः । इति ॥

३. श्रीभा ॥ २-१-५ यथा लोके राजा प्रचुरदन्दशूके घोरेऽनर्थसंकटेऽपि प्रदेशे वर्तमानः व्यजनावधूतदेहः दोषैर्नस्पृश्यते । अभिप्रेतांश्च लोकान्पालयिष्यति । भोगांश्चगन्धादीनाविश्वजनोपभोग्यान्

धारयति तथाऽसौ लोकेश्वरः श्रमस्वसामर्थ्यचामरः दोषैर्न स्पृश्यते रक्षति च लोकान् ब्रह्मलोकादीन् । भोगांश्चाविश्वजनोपभोग्यान् धारयतीति ॥

४. श्रीभा ॥ देवतासायुज्यादशरीरस्यापि देवतावत्सर्वार्थसिद्धिस्स्यात् ॥ (अशरीरः कर्मकृतशरीररहित इति अत्र श्रुतप्रकाशिका) द्र-भा=यस्याज्ञया धावति वायुः नद्यस्स्रवन्ति । तेन च कृतसीमानः जलाशयाः समदाइव मेषविसर्पितं कुर्वन्ति । तत्संकल्पानिबन्धना हीमे लोकाः न च्यवन्ते न स्फुटंते । स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा कारुण्यात्स भगवान् वर्धयेत । विद्वान् कर्मदक्ष इति ॥

१. वेदार्थसंग्रहे—२३८-पु. (६वाक्यव्याख्या) अञ्जसैव विश्वसृजो रूपं तत्तु न चक्षुषा ग्राह्यं मनसात्वकलुषेण साधनान्तरवता गृह्यते "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन" इति श्रुतेः । नह्यरूपाया देवताया रूपमुपादिश्यते, यथाभूतवादि हि शास्त्रम् । माहारजनंवासः, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इति प्रकरणान्तरनिर्देशाच्च साक्षिणः ॥

वाक्यव्या—नमयडत्र विकारमादाय प्रयुज्यते । अनारभ्यत्वादात्मनः । इति ॥

माण्डूक्यकारिकावैतथ्यप्रकरणे—३२ शं। भा। सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यागमविदां सूत्रम् । इति अत्रानन्दागिरिः—उक्तेर्थेद्रमिडाचार्यसम्मतिमाह—सिद्धंत्विति । ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यं, अभावबोधनव्युत्पन्ननञ्पदसंसृष्टैः स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभावबोधनेन अध्यस्तानिवर्तकत्वादितिसूत्रार्थः ॥

अत्रेदमपि बोध्यं—मायावादखण्डनटीकायां श्रीजयतीर्थाचार्यप्रणीतायां २पु—" अथापिस्यात्-भवेदिदं शास्त्रस्य सिद्धसाधनत्वादि, यदिशास्त्रं साक्षादद्वैतं प्रतिपादयतीति ब्रूमः । नचैवं, किंनाम आव-

रणभूतज्ञानमात्रं निवर्तयतीति । निवृत्तत्वावरणे अद्वैतं स्वत एव सिद्धं, तदुक्तं–सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति । तत्राह—सिद्धत्वात्स्वरूपस्य विशेषाभावाच्च नाज्ञानं कस्यचिदावरकमिति ॥

अस्याः टीका–व्यासयतिविरचिता मन्दारमञ्जरीत्वित्थमस्ति—सिद्धन्तुनिवर्तकत्वादितीति । ऐक्यस्य प्रकाशात्मस्वरूपत्वेन सदा प्रकाशमानत्वेऽपि शास्त्रस्यारम्भणयित्वं सिद्धमेव, शास्त्रस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वादित्यर्थः । इति दृश्यते ॥

अत्रेदमप्यवधारणीयम्—महाभाष्ये १-१-४ मुखनासिकासूत्रे " यदि तर्हि नित्याश्शब्दाः किमर्थं शास्त्रमितिचेत्–निवर्तकत्वात्सिद्धम् । वा । इति दृश्यते । आङ्स्मायविशेषेणोपदिष्टोननुनासिकः । तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते छन्दस्यचिपरतः आङोननुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥

अनेनपरामर्शेन "सिद्धं निवर्तकत्वात्" इति न्यायः सुप्रसिद्ध इति ज्ञायते । ग्रंथकाराः स्वस्वाभिमतेऽर्थे योजयन्तीत्यपि ॥

वाक्यव्याख्या ॥ वेदार्थसंग्रहे—यद्यपि सच्चित्तो न निर्भुग्नदैवतं गुणगणं मनसाऽनुधावेत् । तथाऽप्यन्तर्गुणामेव देवतां भजते तत्रापि सगुणैव प्राप्यत इति ॥

सच्चित्तः सद्विद्यानिष्ठः इति श्रीभा ॥—

वेदा ॥२—फलसंबिभत्सया हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति । स प्रीतोऽलं फलायेति शास्त्रमर्यादा ॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणेऽपि श्रीभा ॥

वेदार्थसं॥ १९९ पु.—

ऋणं वा जायते इति श्रुतिर्यद्यप्यवदानस्तुतिपरं वाक्यम् । तथापि नासता स्तुतिरुपपद्यते ॥

संप्रदायः.

श्रीभगवद्रामानुजाचार्यसिद्धान्ते संप्रदायस्तु —बोधायनवृत्तिः ब्रह्मनन्दिवाक्यं तद्भाष्यं द्रमिडाचार्यप्रणीतं तदनुसारि ग्रन्थजातं सर्वं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तमेवव्यवस्थापयतीति ॥ तद्विशदीकरणाय श्रीभाष्योदाहृतानि वृत्तिवाक्यानि वाक्यवाक्यानि भाष्यवाक्यानि प्रबन्धनामानि च निर्दिश्यन्ते—तथा च भाष्यारम्भे " भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्संचिक्षिपुः । तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते " ॥ इति ॥

अत्र श्रुतप्रकाशिका–बोधायनेनातिविस्तीर्णा वृत्तिःकृता । द्रमिडभाष्यकारादयोपि हि परपक्षप्रतिक्षेपाद्यनादरेणाति संक्षिप्तान् ग्रन्थानरचयन् । अतिविस्तीर्णातिसंकुचितग्रन्थानां साफल्यमायुष्मद्बुद्धिमज्जनप्रचुरेषु देशकालान्तरेषु भवति । नहीदानींतनपुनरुषाणां सर्वेषां शतायुष्ट्वं यावज्जीवं ग्रन्थपरिश्रमः सहजधीविशेषाश्च सन्ति । तस्मात्परमतनिरासार्थं अनतिविस्तरतया सुग्रहार्थं च सूत्रं व्याख्यातव्यमिति यावत् ॥ इत्यास्ति ॥

सिद्धान्तग्रन्थक्रमः

१ शारीरकशास्त्रं ब्रह्मसूत्रम्—बादरायणाचार्यः.

२ वृत्तिः–बोधायनाचार्यः–(उपवर्ष इति नामान्तरं)–कृतकोटिः.

३ वाक्यं—ब्रह्मनन्दी टंकाचार्यः छान्दोग्यव्याख्यानम्.

४ भाष्यं वाक्यव्याख्या—द्रमिडाचार्यः,

५ विवरणं—श्रीवत्सांकमिश्रः.

६ न्यायतत्त्वं—नाथमुनिः.

७ योगरहस्यम्— ,,

८ यामुनाचार्यप्रभन्धाः —८, आगमप्रामाण्यं महापुरुषनिर्णयः

संवित्सिद्धिः जीवसिद्धिः ईश्वरसिद्धिः गीतार्थसंग्रहः श्रीस्तुतिः स्तोत्ररत्नम् ॥

मानत्वं भगवन्मतस्य महतः पुंस स्तथानिर्णयः
तिस्रस्सिद्धय आत्मसंविदखिलाधीशानतत्त्वाश्रयाः ।
गीतार्थस्य च संग्रहं स्तुतियुगं श्रीश्रीशयोरित्यमून्
यद्ग्रन्थाननुसन्दधे यतिपतिः तं यामुनेयं नुमः ॥

इदं पद्यं गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकायामनुगृहीतमाचार्यैः ॥

९ श्रीभाष्यादिप्रबन्धाः भगवद्रामानुजीयाः नव ॥

वेदार्थसंग्रहो दीपः सारः श्रीभाष्यमेव च ।
नित्यं गद्यत्रयं गीताभाष्यं चेति विदुर्नव ॥

श्रीमद्वेदान्ताचार्यैरुदाहृतास्सिद्धान्तग्रन्थाः.

११ तत्त्वरत्नाकरः---भट्टपराशरपादः.
१२ न्यायसुदर्शनम्—वरदनारायणभट्टारकः.
१३ प्रज्ञापरित्राणम्— ,,
१४ नीतिमाला नारायणार्यः भगवद्गीताव्याख्यातापि.
१५ मानयाथात्म्यनिर्णयः वरदविष्णुमिश्रः.
१६ संगतिमाला विष्णुचित्तः.
१७ विवरणम् श्रीराममिश्रः.
१८ श्रुतप्रकाशिका श्रीभाष्यव्याख्या–सुदर्शनाचार्यः.
१९ श्रुतदीपिका— ,,
२० तात्पर्यदीपिका वेदार्थसंग्रहव्याख्या ,,
२१ तत्त्वसारः—वरदगुरुः.
२२ प्रमेयमाला ,,
२३ षडर्थसंक्षेपः श्रीराममिश्रः.

२४ वेदार्थसंग्रहव्याख्या विवरणम्.

२५ प्रमेयसंग्रहः.

२६ न्यायकुलिशः वादिहंसाम्बुवाहः (आत्रेयरामानुजार्यः.)

२७ न्यायतत्त्वम्.

श्रीमद्वेदान्ताचार्यप्रणीताः प्रबन्धास्त्विमे.

१ तत्त्वटीका श्रीभाष्यव्याख्या असमग्रा १माधिकरणे पुराणघट्टपर्यन्ता.

२ शतदूषणी श्रीभाष्यविचारः ६६ वादाः.

३ अधिकरणसारावळिः कुमारवरदार्यव्याख्या च.

४ तत्त्वमुक्ताकलापः सर्वार्थसिद्धिव्याख्या च.

५ न्यायपरिशुद्धिः.

६ न्यायसिद्धाञ्जनम्.

७ सेश्वरमीमांसा १ मे ३पादाः.

८ श्रीमद्रहस्यत्रयसारः.

९ द्वात्रिंशद्रहस्यानि.

१० पाञ्चरात्ररक्षा.

११ सच्चरित्ररक्षा.

१२ स्तोत्ररक्षा. (चतुश्श्लोक्यधिकारः गद्याधिकारः स्तोत्राधिकारः).

१३ गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका.

१४ गीतार्थसंग्रहरक्षा.

१५ यादवाभ्युदयकाव्यम्.

१६ हंससन्देशः.

१७ संकल्पसूर्योदयनाटकम्.

१८ स्तोत्राणि अनन्तानि.

१९ द्राविडप्रबन्धाः ५०० प्रायः पद्यानि.

२० सुभाषितनीव्याद्याः इतरप्रबन्धाः.

इतरैराचार्यैः प्रणीताः प्रबन्धास्त्विमे.

दशोपनिषद्भाष्यं.-भावप्रकाशिका, मूलभावप्रकाशिका, सूत्रभावप्रकाशिका, भगवद्विषयम्—प्रभृतयः श्रीरङ्गरामानुजमुनिविराचिताः प्रबन्धाः चण्डमारुतम्, पाराशर्यविजयः वेदान्तविजयप्रभृतयः महाचार्यविरचिताः प्रबन्धाः ॥ तत्त्वमार्ताण्डप्रभृतयः सुरपुरश्रीनिवासाचार्यविरचिताः प्रबन्धाः ॥

एवं बहुभिराचार्यैः प्रबन्धरूपेणोपदेशरूपेण च कृतेनोपकारेण विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रक्रियेत्थं प्रचरतीति सर्वं भद्रम्.

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रक्रियेत्थं प्रकाशिता ।
विद्वच्छात्रकृते लक्ष्मीश्रीनिवासविपश्चिता ॥

लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यः.

कुट्टाकारशिरोमणिः.

(अनुवृत्तः)

ननु, अत्र स्थापयेदिति नोक्तं । तत्कथम् । एवमत्रोच्यते । मतिगुणमिति कर्मणः श्रवणादत्र सकर्मकं किञ्चित्क्रियापदमिति ज्ञाप्यते । तत्र स्थापयेदित्यनवद्यम् । अग्रान्तरे । अग्रयोरन्तरमग्रान्तरम् । उद्दिष्टाभ्यां भागहाराभ्यां भाज्यराशौ पृथक्पृथग्विभक्ते ये शिष्येते, तयोर्विवरमिति यावत् । तस्मिन्निक्षिप्तं निहितं कार्यम् । अत्र मतिगुणितं प्रकृतं । तस्मान्मतिगुणितमत्राग्रान्तरे निधेयमिति । अत्रैतदनुसंधेयं । यदत्र मतिगुणितमग्रान्तरे क्षिप्तं च तत्स्थाधःस्थितेनान्येन विभज्य लब्धं फलं मतेरधस्तान्निदध्यादिति । एतच्च मतिगुणमित्यादिना सूचितं सूत्रकृतेत्यवगन्तव्यम् । अध उपरि गुणितम् । अत्र अधश्शब्देनोपर्यधोभावेन विन्यासेषु समितिषु फलपदेषु मत्यादिकमुपान्त्यमुच्यते । उपरि शब्देनोपान्त्यस्योर्ध्वपङ्क्तिस्थं । गुणशब्देन गुणत्वं । तस्मादुपान्त्यस्य तदुपरिफलस्यचान्योन्यगुणनं कार्यम् । एतदुक्तं भवति । मत्यादिकेनोपान्त्येन तदुपरिफलं गुणयेदिति । ननु चात्र मुख्यवृत्त्या सर्वाधःस्थितस्यान्त्यस्य फलस्य वाचकोऽधःशब्दः कथमुपान्त्यमाह । अत्रोच्यते । अन्त्ययुगित्यस्य विषयाभावात् । अन्त्ययुक् उपान्त्येन गुणितं तदुपरिफलमत्र प्रकृतं । तदन्त्ययुक्तं कार्यम् । एवं तावत्कार्यं । यावद्द्वावेव राशी भवतः । राशिद्वयमात्रे तु ' अध उपरि गुणित ' मित्येतन्न प्रवर्तते । तस्मादत्राधो राशिना प्रयोजनं नास्तीति संत्याज्यः । ऊनाग्रच्छेदभाजिते, छेदो भागाहारः " भाग-

हारो हरो हारो हारकश्छेदभाजकौ" इति गोविन्दभट्टसोमसुत् । अत्रोपरिराशिः प्रकृतः । तस्मिन्सतिसम्भवे पूर्वोक्तेनोनाग्रभागहारेण भक्ते सति शेषं, यच्छिष्टं तत् । अत्रैतदनुसंधेयं । यत्रोनाग्रच्छेदभाजितेशेषमित्यत्र शेषं नास्ति, तत्रोनाग्रच्छेदमात्रं निधेयमिति । 'अधिकाग्रच्छेदगुणं' । पूर्वोक्तेनाधिकाग्रभागहारेण गुणितम् । अधिकाग्रयुतम्' । अत्राप्यग्रशब्दः शेषवचनः । अधिकं चैतदग्रं च अधिकाग्रं । तेन युक्तं द्विच्छेदाग्रम् । इहाप्यग्रशब्दः शेषवचनः । द्वौ छेदौ द्विच्छेदौ अत्राष्टादशपुराणानामितिवचनइव संख्यावाचिना द्विशब्देन छेदौ विशेष्येते इति विशेषणसमासः द्विच्छेदौ तयोरग्रे च यस्य स्त इति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । द्विच्छेदाग्रवद्भाज्यराश्यन्तरं भवतीत्यर्थः । अयं भाज्यराशिः प्रथमः । अत उत्तरेषामपरिमितानां भाज्यराशीनामानयन प्रकारः प्रदर्श्यते । तद्यथा । 'अधिकाग्र भागहारमि' त्येतदादिना 'ऊनाग्रच्छेदभाजिते शेषमि' त्यन्तेन गणितेन यन्निष्पद्यते तद्ध्रुवं । तत्रैकगुणितमूनाग्रभागहारं निक्षिप्य तदधिकाग्रभागहारेण गुणयित्वा तत्राधिकाग्रं युञ्ज्यात् । ततस्तादृशः कश्चिद्भाज्यराशिर्भवति । ध्रुवे द्विगुणितमूनाग्रभागहारं दत्वा तदधिकाग्रभागहारेण हत्वा तत्राधिकमग्रं निदध्यात् । ततस्तदपरः कश्चित्तादृशो भाज्यराशिर्भवति । एवं त्र्यादिगुणितमूनाग्रभागहारं ध्रुवे निक्षिप्योक्तप्राक्रियया भाज्यराशि सहस्रमानयेत् । अथात्र केषुचित्प्रश्नविशेषेषु मत्यन्तराण्याङ्गीकृत्योक्तध्रुवाणि कृत्वा तद्वशेनाप्युक्तप्राक्रिययाऽपरिमितान् भाज्यराशीन् आनयेत् । अत्रैतदनुसंधेयं । यत्रोनाग्रभागहारेणाधिकाग्रभागहारश्शुद्ध्यति तत्राधिकाग्रयुक्तोऽधिकाग्रभागहारः प्रथमो भाज्यराशिर्भवति । तत्रैकादीष्टसंख्यागुणितोऽग्रभागहारः स्वाग्रयुक्तस्तदनन्तरादिस्तदुत्तरो

भाज्यराशिर्भवतीति । इहैतदप्यनुसंधेयं । शेषपरस्परभक्तमित्यत्र यत्र फलपङ्क्तिरेका भवति तदा शेषयोरप्येकः शुद्धयति । यत्र च फलपङ्क्ती द्वे भवतः तदा शेषयोश्चैकश्शुद्धयति । तत्रोभयत्र प्रथमतः एव प्रत्यासन्नां मतिं कल्पयित्वा तयाधिकाग्रभागहारं हत्वा तत्राधिकमग्रमर्पयेत् । एवं कृते प्रथमो भाज्यराशिर्भवति । अत्र प्रथमत एव कल्पितां प्रत्यासन्नां मतिमेकादीष्टसंख्यागुणितोनाग्रभागहारयुक्तां कृत्वाधिकाग्रभागहारेण हत्वा तत्राधिकमग्रं च दत्वा तदपरान् भाज्यराशीनानयेत् । अत्रापि केषु चित्प्रश्नविशेषेषु प्रथमत एव मत्यन्तराण्युररीकृत्य तद्वशादनन्तरोक्तप्रक्रिययान्यान्यपि भाज्यराशीनानयेदिति। एतानि सर्वाणि परे विशेषाश्च क्रमेणोदाहरणमुखेन स्पष्टीक्रियन्ते ।

उद्देशकः—" अष्टादशभिरेकाग्रो
यो भवेद्राशिरुद्धृतः ।
एकोनत्रिंशता चाप्तः
सप्ताग्रस्तंसुधीर्वद " ॥ १ ॥

अत्राधिकाग्रभागहार एकोनत्रिंशत् (२९) अस्मिन्नूनाग्रभागहारेणाष्टादशकेन (१८) छिन्ने, शिष्टराश्योरुपरिराशिरेकादशसंख्यः (११) अधोराशिरष्टादशसंख्यः (१८)। एतावुपर्यधोभावेन स्थापितौ $\begin{matrix}११\\१८\end{matrix}$ । अथोपरिराशिनैकादशकेन (११) स्वाधोराशावष्टादशके (१८) विभक्ते लब्धमेकं (१) ततस्तच्छेषेण सप्तकेन (७) स्वोपरिराशावेकादशके (११) भक्ते लब्धमेकम् (१)। इदं पूर्वफलस्याधो निहितं । तच्छेषेण चतुष्केण (४) स्वाधोराशौ सप्तके (७) विभक्ते लब्धमेकम् (१) इदं पूर्वफलयोरधो दत्तं $\begin{matrix}१\\१\\१\end{matrix}$ । ततस्तच्छेषेण त्रिकेण

स्वोपरिराशौ चतुष्के (४) विभक्ते लब्धमेकम् (१)। एत-

त्पूर्वफलानामधो विन्यस्तं १ १ १ १ । इत्थं चतस्रः फलपङ्क्तयः। शेषयोरु-

पर्येकम् (१)। अधस्त्रीणि १ ३ । अग्रान्तरं षट्कम् ६। अत्रयुग्माः फलपङ्क्तयः। शेषावपि लघूकृताविति मतिः कल्प्यते। अयं रूपात्मक उपरिराशिः कया संख्यया गुणितः षट्कमितेनाग्रान्तरेण युक्तश्च, स्वाधोराशिना त्रिकेण शुद्ध्यतीति लब्धा प्रत्यासन्ना मतिस्त्रिसंख्याका

(३)। एषां चतुर्णां पूर्वेषां फलानामधो निहिता १ १ १ १ ३ । अथोपरिराशौ मति-

गुणितेऽग्रान्तरेण च युक्ते नवकं (९) जातम्। अस्मिन् स्वाधोराशिना

त्रिकेण हृते लब्धं त्रयम् (३)। एतन्मतेरधस्ताद्दत्तम् १ १ १ १ ३ ३ । एषा फलव-

ल्लीत्युच्यते। अथैतेषु समतिषूपान्त्येन मतिसंज्ञकेन त्रिकेण गुणेन गुणिते रूपात्मके तदुपरिफलेऽन्त्येन त्रिकेण च ॥

(अनुवर्तते)

क. शेषाचार्यः.

वालिवधन्यायदृढमञ्जूषा.

वन्दे चतुर्भुजं ज्योतिर्गणानामधिपं शिवम् ।
शंभुवागीशविष्ण्वादिसेव्यं तद्गिरिशप्रियम् ॥

योभूत्सूर्यकुलावतंसपदभाक् पादाग्ररेणोर्वशा-
दश्मानं कुरुते स्म यःस्त्रियमगाज्जायानुजाभ्यां वनम् ।
यस्यासीत्कपिसैन्यमेव समरे रक्षोविनाशक्षमं
तं रामं जनकात्मजाप्रियमहं ध्यायामि नित्यं मुदा ॥

श्रीरामं जगदेकवीरमनघं वेदैरशेषैः स्तुतं
सीतालक्ष्मणवायुसूनुकपिराडाद्यैः सदा सेवितम् ।
योगिध्येयमचिन्त्यवैभवयुतं सर्वेष्टदं तारकम्
सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयमहं ब्रह्मेति गम्यं भजे ॥

रामेण वालिहननं कृतं न्याय्यमुतान्यथा ।
इत्येवं द्वापरे प्राप्ते न्याय्यमेवेतिवर्ण्यते ॥

रामेण वालिहननं शरणागतरक्षणम् ।
प्रतिज्ञाया निर्वहणं वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥

स्वधर्मरक्षणं चेति चत्वारो हेतवो मताः ।
ते क्रमाद्दर्शयिष्यंते श्रीरामकृपया मुदा ॥

तत्रोच्यते कपिवरं सुग्रीवं शरणागतम् ।
रक्षितुं निहतो वाली रामेण विदितात्मना ॥

तथाहि—

" सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचके ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम " ॥

(श्रीमद्रामायणे ६।१८।३३) इति भयहेतुतया शंकितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः सकाशात् सकृदेकयैव वृत्त्या प्रतिपत्तिमते, तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थ-ज्ञानजन्या " ज्ञानी त्वात्मैव केवलम् " इति भगवदुक्ता याऽत्मरूपा प्रतिपत्तिस्तद्व्रते ।

यद्वा—

" अनन्याश्चिंतयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् " ॥

इति ॥ मदुक्तरीत्या " तवास्मीति याचते " तवाहं सेवकस्त्वं सेव्यः तवाहं रक्ष्यस्त्वं रक्षक इत्येवमुपासनां कुर्वतेऽन्यस्माद्यस्मात्कस्माच्च सर्वथा भयं न भवेत्तथा करिष्ये (करिष्यामि) इत्येवं परित्यागानर्हः नियमः । स च धर्मिष्ठः यशस्यः स्वर्ग्यः फलप्रदानसमये रक्षितुः । तदुक्तं—

" धर्मिष्ठं च यशस्य च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये "

इति (तत्रैव ६–३३–३२)

इति प्रतिज्ञानुरोधाच्छरणागतस्य सुग्रीवस्य रक्षणमत्यावश्यकम् । तच्च सुग्रीवस्य प्रबलशत्रोर्वालिनो निर्मूलनेन विना (स्वमित्रस्य) सुग्रीवस्य रक्षणं दुश्शकमिति श्रीरामेण वाली हत इति न्याय्यमिति चेत् अत्र केचित्—नैतन्न्याय्यम्—

श्रीरामेण शरणागतस्य सुग्रीवस्य रक्षणं कार्यं वा—महतः बलीयसः वानराधिपतेः किष्किंधाधिपस्य वालिनः स्वेनाविरोधिनः हननं कार्यं वेति विचार्य वालिनस्तद्द्रोहित्वेऽपि मद्द्रोहित्वाभावात्तद्धननं न न्याय्यमिति निश्चेतुं शक्यत्वेपि तथा विचाराकरणान्न न्याय्यमिति समादधुः ।

तन्न धार्मिकोक्तिः स्यात् । तथा हि—

" धिक्तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमातुरम्
यो नार्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ।
यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये
भवंति तस्य यस्यार्तपरित्राणे न मानसम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे

" लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणागतम्
ब्रह्महत्यासमं पापमाहुस्तस्य मनीषिणः ।
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि
शरणागतहंतॄणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥
मरुतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम् ।
भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥ इति

तथा—

वध्यमानं प्राणिनं हि यः शक्तः समुपेक्षते ।
स याति नरकं घोरमितिप्राहुर्मनीषिणः ॥
चतुस्सागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवीमिमाम् ।
सत्त्वेभ्यो ह्यभयं यश्च तयोरभयदोऽधिकः ॥ "

इति भारते च व्यासेन

" बद्धांजलिपुटं दीनं याचंतं शरणागतम् ।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥
आर्तो वा यदि वा दृप्तः (त्रस्तः) परेषां शरणं गतः ।
अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ।
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति ।
स्वया शक्त्या यथान्यायं (सक्तं) तत्पापं लोकगर्हितम् ॥

विनष्टः पश्यतस्तस्यारक्षिणः शरणं गतः ।
आदाय सुकृतं सर्वं तदा गच्छेदरक्षितः ।
एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥
अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ।
करिष्यामि यतार्थं तु कंडोर्वचनमुत्तमम् ॥ ”

इति (श्रीमद्रामायणे ६। १८। २७–३२) श्रीरामेण च लाका त्वात् शरणागतःशत्रुरन्यो वा स्वयं शक्तः सन् न ररक्षेति लोकापवादपरिहारार्थं दयया वा स्वप्राणपरित्यागेनापि रक्षणीय एव । अन्यथा स्वकृतानि यज्ञदानतपांसि विफलानि स्युः । अस्य पापस्य निष्कृतेर्धर्मशास्त्रेष्वनुक्तेः चिरं घोरनरकपातेन बहुदुःखान्यनुभवितव्यानि स्युः । लोभात्कामाद्द्वेषान्मोहाद्भयाद्वा शरणागतरक्षणस्याकरणे विनष्टः शरण्यः अस्य सर्वं पुण्यं गृहीत्वा गच्छेत् । तद्रक्षणे तु समस्ताखण्डभूमण्डलदानफलादभयदाताऽधिकं क्षयरहितं फलं प्राप्नोति । तस्माच्छरणागतरक्षणं स्वसामर्थ्यानुगुण्येन कार्यमेव न तु तान्निमित्तं भयमुत्प्रेक्ष्य कार्यान्तरपारवश्याद्विस्मृतिं प्राप्य तेन स्वेप्सितार्थादाना (र्थस्यादत्तत्वेन) त् औदासीन्यमाश्रित्य स दुःखमनुभवत्विति पर्यालोच्य वा स त्याज्यः इति युद्धरङ्गे शरणागतं विभीषणं दृष्ट्वा यं शरणागतत्वेन शत्रोः रावणस्य भ्रातापि न हंतव्यः किं तु रक्षणीय एव इतिवत् अयं सुग्रीवः शरणागतत्वेन रक्षणीय एवेति रामोक्त्या त्वदुक्तो न्यायो न धर्मशास्त्रसम्मतः प्रत्युत विरुद्धश्च ।

अत एव—

“ते च विप्रसहस्रस्य गोसहस्रमलंकृतम् ।
हेमधेनुधरादीनां दातारः सुलभा भुवि ॥
दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वभूताभयप्रदः ” ।

इति (अग्निपुराणे) उक्तम् ।

अन्यच्च श्रीमद्रामायणे (६।१८।२४-२५).

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमंत्रितः ॥
स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ।
कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः " ॥ इति

स्वभार्याहर्तृत्वेन शत्रुरपि तं स्वावासवृक्षसमीपमागतं किरातं तिर्यक्त्वाच्छास्त्रानधिकारी स्वभावतः मन्दबुद्धिः पक्षिजातिरपि जन्मान्तरीयपुण्यपरिपाकेन कपोतः बहिः कतिचिदाहारानानीय स्वकीयद्रव्यान्तराणि तथा कतिपयान् स्वशरीरैकदेशानदत्वा नोपचचार किं तु अज्ञैरात्मत्वेनाभिमन्यमानैः प्राज्ञैरप्याद्यं धर्मसाधनमित्यादरणीयैः स्वशरीरमांसै भोजनार्थं निमन्त्र्य उपचरितो नोपेक्षित इत्यर्थस्य वेत्ता लोकरक्षणदीक्षितः वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः " रामो विग्रहवान् धर्मः " इति प्रसिद्धः सकलधर्मशास्त्राद्यधिकारी सकलधर्मरहस्यवेत्ता सकलधर्मानुष्ठाता च मादृशः जनः अयमेव शरण्य इति प्राप्तं पुरुषं प्रतिगृह्णीयादिति किमुतेति सुग्रीवं प्रति रामेणोक्तं संगच्छते इति सिद्धान्तिन आहुः ॥

अहो किमेवं शरणागतस्य सुग्रीवस्य रक्षणाय वाली हत इत्युच्यते तदिदं प्रमाणशून्यं बहुप्रमाणविरुद्धं चेति मैवं वादीः । तथा हि । सुग्रीवः रामं न शरणमापत् किं तु रामः सुग्रीवं शरणमापत् ॥

" परिमृष्टो दशांतेन दशाभागेन सेव्यते ।
दशा भागगतो हीनस्त्वं हि रामः सलक्ष्मणः ॥
यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ।
तदवश्यं त्वया कार्यं ससुहृत्सुहृदांवर ॥

अकृत्वा न हि संसिद्धिमहं पश्यामि चिंतयन् ।
श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ॥
भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ।
ऋश्यमूके गिरिवरे पंपापर्यंतशोभिते ॥
निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ।
वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥
सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ।
दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान् महाबलपराक्रमः ॥
भ्रात्रा विवासितो वीर राज्यहेतोर्महात्मना ।
स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे ॥
भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः" इत्युक्त्वा—

तथा—"गच्छ शीघ्रमितो वीर सुग्रीवं तं महाबलं ।
वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाऽद्य राघव" ॥ इत्याद्युक्त्वा—
"कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ।
स हि स्थानानि कार्त्स्न्येन सर्वाणि कपिकुञ्जरः ॥
नरमांसाशिनां लोके नैपुण्याद्धिगच्छति ।
न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव ॥
यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुः परंतप ।
स नदीर्विपुलान् शैलान् गिरिदुर्गाणि कन्दरान् ॥
अन्विष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ।
वानरांश्च महाकायान् प्रेषयष्यति राघव ।
दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ।
अन्विष्यति वरारोहां मैथिलीं रावणालये" ॥ इति—

(श्रीमद्रामायणे ३ । ७२ । ९–२६) हे राम त्वं लक्ष्मणेन सह दारप्रधर्षणेन (व्यसनेनेत्यर्थः) दुर्दशापरिपाकवशाधीनः तन्निवृत्तये सुहृत्सम्पादनमावश्यकमेव । तेन विना तद्व्यसननिवर्तकसीताप्राप्तिरसम्भावितैव । तत्र योग्यः सुहृच्च नानागुणोपपन्नः सुग्रीवो नाम वानरः ऋश्यमूके गिरिवरे चतुर्भिर्मन्त्रिभिः वानरैः सह तिष्ठति यः स एव मित्रं भूत्वा सीतापरिमार्गणादिकार्ये ते सहायः स्यात् तेन सहेतो गत्वा शपथपूर्वं मैत्रीं कुरु । स सर्वाणि स्थानानि जानाति तस्याविदितं स्थानं किञ्चिदपि नास्ति । स बहुवानरसैन्याधिपश्च । इत्यदितेःपुत्रस्य रामसाहाय्येन राक्षसभावाद्विमुक्तस्य कबन्धस्य वचनं श्रुत्वा तदुक्तमार्गेणागत्य ऋश्यमूकं गिरिवरं प्राप्य तदुक्त्यनुसारेणाग्निसाक्षिकं तेन सह तत्र मैत्रीमेवाकरोत् । तदुक्तं श्रीमद्रामायणे १।१।६० ॥

"सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ।
चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम्" ॥

इति स्वसमानदुःखप्रबलस्नेहलाभेन प्रीतः अग्निसाक्षिकं रामेण सुग्रीवः मैत्रीमकरोत् । अनेन तुल्यवित्तिवेद्यन्यायात्सुग्रीवेण रामोऽपि मैत्रीमकरोदिति सिद्धम् । अत एव "त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे" इति (श्रीमद्रामायणे ४।५।१७) श्रीरामेण वयस्यशब्देनैव सुग्रीवेण कृतः व्यवहारः । अत एव—

"सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
तमेव कांक्षमाणस्य ममांतिकमुपागतः ॥
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ।" इत्याद्युक्त्वाग्रे—
"नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।
नासामविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहुव्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् " ॥

(श्रीमद्रामायणे ४। ३। २६—२९) महात्मानं कपीन्द्रं कांक्षमाणेन मया वेदवेदांगवित्तत्सचिवः मारुतिरुपलब्धः । तेन सह तदीयेन मया सह भाषणार्थं प्रेषितेन मदीयस्त्वं भाषणं कुर्वित्येवं रामोक्तौ तत्प्रशंसनपूर्वकं मया कांक्षमाण इत्युक्तिः संगच्छते । एवं च श्रीरामं सुग्रीवः शरणमापदित्यर्थस्त्वदुक्तो न सिध्यति ॥

किंच—" अहं चैव स रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ।
एष दत्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥
लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥
सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ।
तस्य पुत्रः शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः ॥
सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ।
गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः
यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ।
स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकांक्षते ॥
येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥
कस्यायं पूर्वजःपुत्रः त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ "

इति (श्रीमद्रामायणे ४।४।१७—२३)" हनूमन्तं प्रति लक्ष्मणस्य भाषणेषु ।

तथा—"तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता ।
स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्यं समागतः ॥

तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ।
रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥" इति —

(श्रीमद्रामायणे ४।५।५—६) सुग्रीवं प्रति हनुमतः भाषणेषु च रामः सुग्रीवं शरणं गतः" इति "सुग्रीवं नाथं (स्वामिनम्) इच्छतीति" सुग्रीवस्य प्रसादमभिकांक्षते" इति रामस्यैव सुग्रीवं प्रति शरणागतत्वादिकमुच्यते न तु रामं प्रति सुग्रीवस्येति स्पष्टमेव ।

किं च—" भवान्धर्मविनीतश्च सुतपाः (विक्रान्तः) सर्ववत्सलः ।
आख्याता वायुपुत्रेण तत्वतो मे भवद्गुणाः ॥
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमःप्रभो ।
यत्त्वमिच्छासि सौहार्दं वानरेण मया सह " ॥

इति रामं प्रशस्य अग्रे—
" रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ।
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा " ॥

इति (श्रीमद्रामायणे ४।५।९—११) रामे समक्षमागतेऽपि स्वभार्यायाः ताराया: किष्किन्धाराज्यस्य च प्राप्तये त्वामहं शरणं गत इत्यनुक्त्वा तव मया सह सुहृत्त्वेच्छा ममोत्तमलाभकरी यद्यपि तथापि यदि मया सह सख्येच्छा तदा परस्परमानुकूल्यस्यावश्यकतया परस्परं पाणिग्रहणपूर्वकमनुलङ्घनीया व्यवस्था कार्येत्युक्त्या सुग्रीवस्य रामं प्रति शरणागतत्वं न प्रतीयते । एवं च सीतावियोगात्कामबाणसंतप्तहृदयेन अत एव विक्षिप्तचित्तेन " न देशकालौ हि यथार्थधर्मौ अवेक्षते कामरतिर्मनुष्यः इति (श्रीमद्रामायणे४।३३।५५) उक्तरीत्या कालदेशधर्मानामविचारात् कृत्याकृत्यविवेकशून्येन स्वकार्यसाधनातुरेण रामेण वाली निहतः न तु शरणागतसुग्रीवरक्षणाय स हतः इत्यन्ये ।

तदपरे न क्षमन्ते नैतत्साधु मन्यन्ते च । श्रीरामं प्रति सुग्रीवस्य शरणागतत्वात् । श्रीरामस्य तं प्रति तत्त्वाभावाच्च । तथा हि ॥

" स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ।
भित्वा सालान् गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह " ॥
" निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ।
तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सालान्वानरपुंगवः " ॥
" स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ।
सुग्रीवः परमप्रीतः राघवाय कृतांजलिः " ॥

इति (श्रीमद्रामायणे ४।१२।६) वचनेन सुग्रीव एव शरणं गतः श्रीरामं नतु सुग्रीवं श्रीराम इति स्पष्टमुक्तेः ।

(अनुवर्तते)

का. शेषवेंकटाचलशास्त्री.

भूमिका.

सत्स्वपि बहुषु ग्रन्थेषु न हि दृश्यते बालानां दिनचर्यादि-बोधकः कश्चिदपि सरलो नीतिप्रबन्धः तदहमखिलबालोपयुक्तां सूक्ति-मञ्जरीं नाम कांचित् कृतिमादौ कर्णाटभाषया पद्यरूपतः प्राणैषि ।

सा च कृतिः बहुभिरभिनन्दिता पुरा कदाचिदेतद्देशीयप्राथमिक-कर्णाटभाषापरीक्षायां पठनीयतया निर्णीता, श्रीमत्कर्णाटदेशाधीश्वरस्या-स्मन्महाप्रभोः श्रीकृष्णराजेन्द्रमहीपतेः कटाक्षपदवीं कदाचिदारुह्य बहु-मानिता च विजयते ॥

सैव गैर्वाण्यां वाण्यां व्युत्पित्सूनामपि बालानां उपयोगाय बहुभ्यो वत्सरेभ्यः प्रागेव संस्कृतभाषया परिवर्तिता यद्यपि मुद्रिता चान्ध्राक्षरैः तथाप्यद्य विशेषतः प्रचारमाशासानेन मया बहुजनविदितैः देवनागरा-क्षरैः मुद्रापिता कृतिरियमल्पापि गुणैकप्रवणैः महाशयैर्विद्वद्भिस्सादरम-वलोकिष्यमाणा, इतश्च विशेषतो बालोपयुक्तेति यदि मंस्यते तत्सफलो भविता मदीय एतद्रचनपरिश्रम इति सप्रश्रयमभ्यर्थये ॥

इति
विज्ञापयति ग्रन्थकर्ता,

मैसूरु सीतारामशास्त्री.

संस्कृत सूक्तिमञ्जरी

यस्याः कारुण्यलेशेन मूढोऽपि प्रौढतां व्रजेत् ।
वात्सल्यतो गिरां देवी वत्सेभ्यस्सा प्रसीदतु ॥ १

प्रत्यहं सकलैर्बालैः कार्यं कर्म यथाक्रमम् ।
काश्चिद्ब्रवीमि नीतीश्च सुबोधश्लोकरूपतः ॥ २

पूर्वस्यां दिशि याव-
द्रविरुदयति तावदेव भो बाल ।
देवस्य नाम गायन्
रक्षितु रुत्तिष्ठ शय्यातः ॥ ३

प्रक्षालय करचरणं
तत्क्षणममलेन वारिणा जिह्वाम् ।
संघर्षयाङ्गुलीभ्यां
विशदय दन्तान् विधेहि गण्डूषान् ॥ ४

क्षालय मुखं ततः कर-
चरणमनार्द्रेण हस्तवस्त्रेण ।
परिमार्जय निटिलतटे
निजमतविधिना निधेहि सच्चिह्नम् ॥ ५

अगणितमहिमविभूषित-
कृतजगदुद्धार सर्वज्ञ ।
इति भगवन्तं बहुधा
स्तुहि तद्गुणमालिकां स्मरन् भक्त्या ॥ ६

इह परदैवतमपरं
नह्येतावन्तरेण लोके नः ।
इति जानन् भक्तियुतो
मातापितरौ कुमार वन्दस्व ॥ ७

गतदिनपठितमशेषं
परिचिन्तय सावधानचित्तस्सन् ।
आगामिनमपि पाठं ।
प्रागेव सकृद्विलोकय प्रीत्या ॥ ८

उचितं धायर वेषं
गृहाण तव पुस्तकानि पाठ्यानि ।
प्रागेव क्लृप्तकाला-
द्विद्याशालां सहर्षमुपयाहि ॥ ९

उपयाय पाठशालां
भक्त्या गुरवे प्रणाममारचय ।
प्राप्य तदीयामाज्ञां
परिपठितुमुपक्रमस्व ते स्थाने ॥ १०

पृच्छति गुरौ भवन्तं
सत्वरमालोच्य तद्बुद्ध्या ।
उत्तरमुदीरयौचित
मुत्थायोच्चस्वरेण सुव्यक्तम् ॥ ११

तस्मिन् गुरौ त्वदर्थं
किमपि नवीनं विबोधयति ।
शृणु तत्र दत्तकर्णः
पुस्तकमवलोकयावधानेन ॥ १२

विनयावनम्रशीर्षः
सन्निधिमुपसृत्य साधु विज्ञाप्यम् ।
विज्ञापय गुरवे त्वं
तत्प्रतिकूलं कदापि मा वादीः ॥ १३
भो वत्स जातुचित्त्वं
मा कुरु सहपाठिभिः कलहम् ।
तैस्सह पुषाण सख्यं
स्थानान्मागा बहिर्मृषाव्याजैः ॥ १४
क्लृप्तं कालमशेषं
मुदितोऽपगमय्य पाठशालायाम् ।
द्रुतमभ्येहि निजालय-
मपहाय क्रीडनादिलौलुप्यम् ॥ १५
वस्त्राणि पुस्तकानि च
समुचितदेशे निधेहि कुत्रापि ।
स्वेदादिकं यथाऽर्भक
वपुषि विनश्येत्तथा स्नाहि ॥ १६
पूतेन वाससाऽङ्गं
परिमार्जय शुद्धमम्बरं धेहि ॥
विहितं निटिले चिह्नं
धर साधु विधेहि नित्यकर्माणि ॥ १७
विविधस्य पापराशेः
स्थानस्य गतिस्त्वमेको मे ।
शरणागतपरिपालक
परमदयाब्धे प्रसीद भो देव ॥ १८

कृत्याकृत्यविभेदं
    नाहं जानामि बालभावेन ।
भवतः पदपङ्कजयोः
    भक्तिं प्रतिपाद्य पाहि मां कृपया ॥ १९

सच्चरित सच्चिदात्मन्
    नित्यं कुर्वे परश्शतान् मन्तून् ।
एष मदङ्घ्रिश्रित इति
    तुष्यन्नजुगुप्सितः क्षमस्व विभो ॥ २०

इत्येवं जगदीशं
    नावं नावं मुदा तदङ्घ्रियुगम् ।
नामं नाममजस्रं
    पात्रीभव तत्प्रसादस्य ॥ २१

अम्ब प्रथममिदानीं
    परिवेष्यं मह्यमेकस्मै ।
इति माकुरु निर्बन्धं
    जनकभ्रात्रादिभिर्मुदा भुङ्क्ष्व ॥ २२

परिवेषणसमयेऽम्बां
    तदेव परिवेषणीयमविलम्बम् ।
मास्त्विदमपनय धिक् धिक्
    व्रजेति दृप्तः कदापि माजल्पीः ॥ २३

ननु परिवेषितमन्नं
    मात्यज बहुळं कदाचिदपि ।
जगदन्नतो हि जीव-
    त्यन्नं ब्रह्मेत्युदीर्यते श्रुत्या ॥ २४

सानन्दं भुक्त्वाऽथो
क्षाळय वक्त्रं करावङ्घ्री ।
चर कतिपयान्निमेषा-
नधिगृहमलस्यमुत्सृज्य ॥ २५

उपरितनपङ्क्तिवर्ण-
स्वरूपमालोकमालोकम् ।
लिख कठिनीमङ्गुलिभिः
सुष्ठु गृहीत्वाऽक्षराणि रम्याणि ॥ २६

मापत्रं छिन्धि वृथा
माकिर भूमौ मषीबिन्दून् ।
माभिन्धि लेखनीमपि
मागच्छान्यत्र लेखनावसरे ॥ २७

वत्स दृढीकुरु भवता
प्रातः पठितानि पाठशालायाम् ।
गुरुणोपदिष्टमर्थं
सकलं सम्यग्विमृश्य जानीहि ॥ २८

तव चिन्तनवेळायां
यदि विस्मृतिरापतेत्क्वापि ।
पितरं भ्रातरमार्यं
सादरमितरं च वा पृच्छ ॥ २९

मानिर्बधान खाद्यं
देहीत्यम्बां ददाति यद्यस्ति ।
यावद्ददाति ताव-
त्सादरमादाय तृप्य खादित्वा ॥ ३०

ननु वत्स पाठशालां
याह्यविलम्बं मुदाऽपराह्णेऽपि ।
आनियतपाठकालं
तत्रैवास्स्वाथ गेहमायाहि ॥ ३१
सद्मन उपान्तभूमौ
अनधिकदूरे प्रदेशे वा ।
साद्धिर्बालैस्साकं
कञ्चित्कालं मुदा क्रीड ॥ ३२
रक्तं शुद्ध्यति शक्तिः
पुष्यति विकसत्यतीव बुद्धिश्च ।
तस्मादाघटिकार्धं
युक्त्या व्यायाममारचय ॥ ३३
यावद्रविरस्तमियात्
निजगृहमुपयाहि तावदेव त्वम् ।
संक्षाळितकरचरणो
धृतशुचिवसनो भज प्रियं देवम् ॥ ३४
उत्तिष्ठ भोक्तुमेही-
त्यर्भकमात्रा समाहूतः ।
भुक्त्वाऽनधिक्षिंपस्ता-
मथ पठ पठितान्यनालस्यः ॥ ३५
जगदिदमखिलं कृपया
संरक्षन्तं परं देवम् ।
ध्यायन् निजान्तरङ्गे
शय्यामधिशेष्व सानन्दम् ॥ ३६

अनधीयानो व्यर्थं
नह्यालस्यादिना नयेत्कालम् ।
बाल्ये यदिनाधीते
बालक लभ्येत किं ततो विद्या ॥ ३७
शृणु गुरुजनः कदापि च
न व्याहरति ह्यनात्मनीनं ते ।
तस्मादतिदुष्करमपि
शिरसा वह शासनं तस्य ॥ ३८
धनिकस्याहं सुत इति
दृप्तोऽन्यान् मावमन्येथाः ।
धनिनोमहांस्तुविनयः
परमं खलु भूषणं जगति ॥ ३९
गळमधिरोहत्वसवः
बहुधनलाभोऽथवा तेऽस्तु ।
निन्दतु नन्दतु वाऽन्यः
मैव मृषाभाषितं वादीः ॥ ४०
कोपमनार्योचितमिह
कथमपि विजहाहि कोपिनां लोके ।
दुष्कर्मणि प्रवृत्तिः
दुर्गतिरपि निश्चितैव नन्वेषाम् ॥ ४१
आत्मन इव सर्वेषां
लोकानामस्ति खल्वसुष्वाशा ।
तन्न हिनास्ति यदन्यं
धर्मः परमोऽहि तल्लोके ॥ ४२

सहनं किल सकलानां
सद्रत्नविभूषणं किमपि ।
जगति सहिष्णोः पुंसः
श्रेयस्संपत्स्यते समस्तमपि ॥ ४३

नह्यपहरेत्परस्वं
सकृदपहृतवन्तमप्यहो सर्वे ।
धिक्धिक् चोरो ह्ययमिति
निन्दन्तो न प्रवेशयन्त्यन्तः ॥ ४४

कुब्जान्धखञ्जमूको-
न्मत्तेष्बायात्सु वीक्ष्य तान् मार्गे ।
न हसेत्परन्तु तादृश-
जनमुपचारैः प्रमोदयेन्मधुरैः ॥ ४५

गृहमुपयातं कं वा
कुत उपयातोऽसि रे बहिर्याहि ।
इति दर्पतो न जल्पेत्
सरसतरैः प्रीणयेद्वचनैः ॥ ४६

इति सूक्तिजालमखिलं
बाले कलयाथ वच्मि शीलानि ।
अन्यानि कानि चित्तव
दृढमवगन्तव्यमेव सर्वमिदम् ॥ ४७

अनृतैर्व्याजैर्वर्त्से
मा त्वं स्था यत्रकुत्रापि ।
मात्रा निदिष्टमखिलं
झडितिविधेयं विधेहि सोल्लासम् ॥ ४८

विलिखामि पठाम्यहमपि
किमितः पुंसा समास्म्येव ।
इति गर्वमलभमाना
विनयविनम्रैव सर्वदा तिष्ठ ॥ ४९
कन्ये कपोलयुगळीं
भूषय हारिद्रचूर्णेन ।
धारय कुङ्कुममळिके
नान्या स्त्रीणामितोऽधिका भूषा ॥ ५०
वस्त्रं तदेव भूयात्
भूयादिदमेव भूषणं खलु मे ।
इति निर्बन्धं माकुरु
तृप्य वितीर्णेन येन केनापि ॥ ५१
परपुरुषाणामग्रे
मा त्वं स्था निस्त्रपा च कुत्रापि ।
मा भृशमहेतु च हसीः
मा स्म वदो निष्ठुरां कदाप्युक्तिम् ॥ ५२
गच्छन्ती पथि मा त्वं
धावीर्गर्जीरितस्ततो द्राक्षीः ।
मापि च खेलीर्बाले
नम्रमुखी याहि चायाहि ॥ ५३
बुद्धिमती विनयवती
कन्येयं ह्रीमती भाति ।
इति साधवो यथा त्वा-
मभिनन्देयुस्तथा त्वया स्थेयम् ॥ ५४

भोभो वत्सा एता
  मम हितभणितीः विबुध्य यद्येवम् ।
यूयं वर्तिष्यध्वे
  सुयशश्श्रेयश्च भूरि लप्स्यध्वे ॥ ५५

हृद्यां विद्यां विनय-
  श्रियं सदाचारमायुरारोग्यम् ।
विभवान् वितीर्य भगवान्
  कृपयाऽपायात्सदा शिशून् पायात् ॥ ५६

इति महिसुरपुरसीता-
  रामकवीन्द्रेण बालबोधाय ।
प्रथिता भगवत्कृपया
  जयतु चिरं सूक्तिमञ्जरी सेयम् ॥ ५७

मङ्गलमस्तु.

श्रीशांकरवेदान्तः. *

(नव्यभारतेय दृष्ट्या रचितः प्रबन्धः.)

षण्मतस्थापनाचार्यस्य संयमिसार्वभौमस्य निखिलनिगमागमपारदृश्वनः दर्शनविपिनैकशार्दूलस्य परं कर्मन्दिरत्नस्य श्रीशंकरस्य उपज्ञं मतं बहुभिः पौरस्त्यपाश्चात्यैः बहुधा गृहीतं व्याख्यातं च। दुर्वारं किलैतत्। आस्तामज्ञानवशतो व्याख्यानमिषेण निजमतनिरूपणरूपः व्याख्यातृजनसहजो दोषः। वर्षसहस्रेभ्यः प्रागुषितस्य अगाधमनसः आकूतं कथं वा ज्ञायताम्? अथवा क्यांट्हीगेल्प्रमुखनव्यदार्शनिकवत् स्वोपज्ञं शास्त्रं सयुक्तिकं नैकस्मिन् ग्रन्थे श्रीशंकरः विस्तारयांबभूवेति लोपः कथं वा परिहियताम्? अस्य कृतिरत्नान्यपि अन्यरचितग्रन्थानां व्याख्यारूपाण्येव। तान्यपि प्रायेण देवताविषयाण्यतिगूढाभिप्रायाणि च। अतः एतदुपज्ञा परमार्थविद्या विशीर्णनानाविषयजालादुद्धर्तव्या ॥

अद्वैतावगमः द्रव्यतत्त्वजिज्ञासा परतत्वजिज्ञासेतिजिज्ञासाद्वये अन्यतरस्यां उदेत्य इतरामवगाहेत। दर्शनशास्त्रं चाशेषं संसारं

---

* लेखोऽयं निरूढमहीशूरविश्वविद्यानिलयरोजिस्ट्रार्नामकाधिकारैः पौरस्त्यपाश्चात्यदर्शनेषु विदिताखिलवेदितव्यैः विद्वन्मणिभिः श्री. वि. सुब्रह्मण्यार्यैः अधुनातनदर्शनदृशा आरचितस्य आंग्लप्रबन्धस्य संस्कृतानुवादः। शर्मण्यदेशीयमार्बुर्ग् विश्वविद्यानिलय (University of Marburg, Germany) मुखपत्रभूतलोगास् (Logos) नामिकायाः पत्रिकायास्सम्पादकीयसमितेरभ्यर्थनानुरोधेन रचितस्यास्य प्रबन्धमणेः शर्मण्यभाषया परिवृत्तिराचिरादुदजृम्भत लोगास् पत्रिकायां (सं).

व्याख्यायादिति ऋषिमतमेव श्रीशङ्करोऽप्यनुससार। एवमद्वैतं जगदखिलमपि व्याख्यातीति अस्य शास्त्रस्य मूलस्तम्भायमानोऽवस्थात्रयवाद एव निश्चप्रचं व्यनक्ति। अस्य च उत्तरत्र विस्तरः॥

बाह्यप्रपञ्चः मानसप्रञ्चश्च प्रतिक्षणं भिद्यमानो दृश्यत इति निर्विवादमेतत्। मनोभावानां, प्रकृतिस्थितीनां, सामाजिकपरिस्थितीनां च अनुक्षणाविर्भावतिरोभावौ कां चन गतिं सूचयन्ति। बाह्यमान्तरं च सर्वं भ्रामयत्किमिदं? किंलक्षणं? इतरदर्शनेष्विव अद्वैतेऽपि अस्य मूलप्रश्नस्य उत्तरं अन्विष्यत एव॥

(अनुवर्तते)

एच्. योगनरसिंहार्यः.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

---

१. रिसर्च् इन्स्टिट्यूट् आनल्स्, पूना.
२. जर्नल् आफ् ओरियंटल् रिसर्च्, मद्रासु.
३. प्रबुद्धकर्णाटक, बेंगळूरु.
४. मिथिक् सोसैटि जर्नल्, बेंगळूरु.
५. यूनिवर्सिटि यूनियन् म्यगसीन्, मैसूरु.
६. एम्. टि. बि. आर्ट्स्कालेज्म्यागजीन्, सूरत.
७. ओरियंटल् कालेजु म्याग्सीन, लाहोर्.
८. सद्बोधचन्द्रिके, आनन्दवन.
९. श्री शारदा, शृंगेरि.
१०. कादम्बरीसंग्रह, चामराजनगर.
११. सनातनधर्मसंजिविनी, मैसूरु.
१२. उद्यानपत्रिका, तिरुवादि.
१३. सुप्रभातम्, काशी.
१४. संस्कृत साहित्यपरिषत्पात्रिका, कल्कत्ता.
१५. वै. एं. एं. ए. पत्रिका, मल्लेश्वरं, बेंगळूरु.
१६. आन्ध्रसाहित्य परिषदः पत्रिका, काकिनाड.
१७. विश्वकर्णाटक, बेंगळूरु.
१८. ताय्नाडु, बेङ्गळूरु.
१९. मञ्जुभाषिणी, काञ्चीपुरम्.
२०. सूर्योदयः, काशी.
२१. उद्योतः, लाहोर्.
२२. स्वधर्मप्रकाशिनी, मद्रासु.
२३. जयकर्नाटक, धारवाड.
२४. वेदसन्देश, मङ्गळूरु.
२५. कर्मवीर, धारवाड.

अन्यसंस्कृतपुस्तकानि.

संस्कृतबालशिक्षा	० ३
सरस्वतीप्रार्थना, श्यामला दण्डकं, नवरत्नमाला च	० २
शब्दमंजरी (रूपात्मिका)	० ६
यजुर्वेदसन्ध्यावन्दनम्	० २
आदित्यहृदयम्	० १
महाकवि बोधायनकृत- भगवदज्जुकनाटकम्	० ६
शिवानन्दलहरी	० २
रुद्रनमकचमकम्	० २
सौन्दर्यलहरी	० २
मन्त्रसूक्तानि	० २
रामकर्णामृतम्	१ ८
बालरामायणम्	० २
विवेकचूडामणिः	० ८
कृष्णकर्णामृतम्	० ६
,, आंग्लवादसहितम्	१ ८
शिवकवचम्	० २
यजुर्वेदाह्निकम्	० ६
श्रीवैष्णवाह्निकम्	० ८
सूर्यनमस्कारमन्त्राः त्र्युच- प्रश्नसहितास्सस्वराश्च	० १
लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रम्	० १
श्रीगोविन्दभज (चतुर्दश) मञ्जरिकास्तोत्रम्	० १
मुकुन्दमाला	० १
हिन्दी बालशिक्षा	० ३
हिन्दी प्रथमवाचकम्	० ८
भर्तृहरिशतकत्रयं, मूलम्	० ८
विक्रमार्कचरित्रम्	० १०
संस्कृतान्ध्रवर्णबोधिनी, पत्रफलका	० २
श्रीलक्ष्मीनारायणहृदयं	० ३
ब्रह्मसूत्राणि, मूलम्	० ३

॥ नामावळीसहितानि ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्	० ४
ललितासहस्रनामस्तोत्रम्	० ६
लक्ष्मीसहस्रनामस्तोत्रम्	० ४
सुब्रह्मण्यसहस्रनामस्तोत्रं	० ४
शिवसहस्रनामस्तोत्रम्	० ४
वेङ्कटेशस्तोत्रम	० ४
अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रं	० ४
आंजनेयसहस्रनामस्तोत्रं	० ४
गणपतिसहस्रनामस्तोत्रं	० ४

वाविळ्ळ, रामस्वामिशास्त्रुलु अण्ड् सन्स्,
२९२, एस्प्लनेड् चेन्नपुरी.

VAVILLA RAMASWAMI SASTRILU & SONS,
BOOKSELLERS AND PUBLISHERS,
292, ESPLANADE, MADRAS.

अयि ! आर्यमिश्राः भावज्ञाश्च—

सादरमाकर्णयन्तु भवन्तस्समपश्चं विज्ञाप्यमानवचस्सन्ततिं पुरस्कृतनतिसन्ततिं, यदद्य गीर्वाणवाण्याः क्षोभमाकलय्य विषण्णचेतसो वयं सर्वात्मना तत्प्रचिरव्यापयिषया लाभालाभयोरप्यगणितविचाराश्चापामरपण्डितहृद्यविविधग्रन्थजालप्रद्योतनाय चिन्तयन्तोऽपि कालकौटिल्यं विपुलमहीमण्डले गवेषयन्तः काचित्कांश्च कादाचित्कानास्तिकमणीन् चिरन्तनास्माकीनमुद्रणालये बहुविधग्रन्थमुद्रणाय देवनागर्यां प्रयत्नवन्तोऽमूम कृतमुद्रणेष्वपि नानाविधेषु पुस्तकेषु । कानिचिदधोनिर्दिश्यमानान्यत्यन्तावश्यकानि कथं चिदपिवानेतव्यानि सुस्पष्टदेवनागरीविनिर्मितमुद्रणानि स्तोत्रादीनि करस्थानि च सन्ति ।

कथमद्य यावदपि भवत्कर्णपथमनाश्रितानि तानीति चित्रीयते चेतः । अतस्साम्प्रतमस्मासु निरतिशयप्रीतिमन्तो भवन्तस्साधु सर्वानपि प्रोत्साह्य मत्कृतपुस्तकानयनादिषु यतेरन्निति दृढतरं विश्वसिमः ।

किंचाधुना बृहत्स्तोत्राण्यपि स्वच्छदेवनागरी लिप्या मुद्राप्यमाणानि सहसैव प्रचाराय भविष्यन्तीति सादरमावेदयामश्च । एवमेवान्यान्यपि अभिज्ञानशाकुन्तलादीनि तथैव लिप्या नचिरादेव मुद्रापयिषितानि सन्ति, सर्वथास्मानवितथप्रयत्नान्सोत्सुकमानसांश्च तन्वन्तु भवन्त इति ॥

इत्यावेदयिता—वाविळ्ळरामस्वामिशास्त्रीयः.